

Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga
FAKAMATALA FAKATA'U

2025

Tuku atu 'e he:

*Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
Hala Sālote
Nuku'alofa
Tonga*

Tu'asila Meili

*Private Mail No. 25
Post Office
Nuku'alofa
Kingdom of Tonga*

*Ngaahi
Faka'eke'eke:*

*Telefoni: (676) 24-057
Facsimile: (676) 24-201
'Imeili: nrbt@reservebank.to
Peesi 'Initaneti: www.reservebank.to*

Copyright © National Reserve Bank of Tonga 2025. All rights reserved.

*Ko e kakano 'o e tohi ni 'e 'ikai ngofua ke toe paaki tatau, fakatau atu pe ko hono tufotufa atu ta'ema'u ha ngofua mei he
Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga.*

*Ko e ngaahi Lipooti Fakata'u 'oku ma'u atu ia mei he peesi 'initaneti 'a e Pangikē
Pule.*

Hon. 'Aisake Valu Eke
Palēmia 'o Tonga mo e Minisitā Pa'anga
'Ofisi 'o e Palēmia
St. George Building
Nuku'alofa

Kaveinga: **Fakamatala Fakata'u 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga'** ngata ki he 'aho 30 Sune
2025

'Oku ou fiefia ke fakahū atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga ki he ta'u 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2025, 'o fakatatau ki he Kupu 54(1) 'o e Lao ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga.

Ko e līpooti fakata'u ko eni' 'oku ne 'oatu 'a e fakaikiiki 'o e fakamatala ki he ngaahi ola 'o e ngāue 'a e Pāngikee, 'o kau ki ai e Fakamatala Koloa mo e Mo'ua, Fakamatala Pa'anga Tupu Fakalūkufua pea mo e Fakamatala ki he Fehū'aki 'a e Pa'anga 'a e Pāngike'. 'Oku fakakau ki heni mo e Fakamatala Pa'anga Fakata'u 'a ia kuo 'osi lava hono 'atita'i 'e he kautaha 'atita KPMG.

Neongo 'a e ngaahi pole mei tu'apule'anga mo e ngaahi tafa'aki kehekehe pē 'i he lolotonga 'o e ta'u kuohili' na'e malava pē 'o fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikē 'i he tataki 'a e Poate 'a e Kau Tālekita '. 'Oku hā foki 'i he līpooti ko eni' 'a e ngāue kuo lava ki hono fakapapau'i 'a e ma'uma'uluta mo e malu 'a e tu'unga fakapa'anga' pea mo e tokoni ki he langa 'a e tu'unga faka'ekonōmika' ki he lelei fakalukufua 'a e kakai 'o e fonua'.

'Oku ou fakafofonga'i atu 'a e Pangikē 'i he fakamālo ki he feitu'u' na ki he ngaahi tokoni pea mo e fengaue'aki vāofi kotoa ke maa'usia 'a e visone fakalūkufua ki he lelei mo e malu ange 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e kakai 'o e fonua', 'i Tonga ni pea mo tu'apule'anga foki.

Faka'apa'apa atu,

Tatafu Moeaki
Kōvana

Kanotohi

Fakamatala mei he Poate ‘a e Kau Talēkita	1
Talateu ‘a e Kōvana	4
Ngaahi Lavame’a ‘o e Ta’u	8
Fokotu’utu’u Fakangāue	9
Ta’ota’ofi e Hiki Vave ‘a e Totongi Koloa ‘	11
Ma’uma’uluta Fakapa’anga	15
Tānaki mo ‘Analaiso ‘o e ngaahi Fakamatala Fakapulipuli	18
Sisitemi Totongi Pa’anga & Ngāue’aki ‘o e ngaahi Ngāue Fakapa’anga	21
Ola ‘o e Ngaue Fakapa’anga	27
Tokateu Ki He Fakatamaki Fakangāue	28
Tokanga’i ‘o e Pa’anga	30
Ngaahi ngāue ke tokoni’i ‘a e ngaahi fatongia ‘o e Pangikē Pule	33
Fakama’opo’opo	39
Fakamatala Pa’anga	40

Ngaahi Fatongia & Taumu'a Ngāue

'I he Lao (Fakatonutonu) ki he Pangikē Fakafonua 'o Tonga 2014 'i he kupu hono 4, 'oku hā ai 'a e ngaahi taumu'a 'o e Pangikē. 'Oku pehē:

Ngaahi Taumu'a 'o e Pangikē

1. Kuo pau ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangikē ke pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo tu'apule'anga.
2. 'O 'ikai kaunga kovi ki he tefito'i taumu'a, kuo pau ki he Pangikē ke –
 - a. langa hake 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga; mo
 - e. langa hake ha ngāue fakapa'anga 'oku malu mo lelei.
3. Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuo pau ke fakahoko 'e he Pangikē 'ene ngaahi ngāue 'i ha founa 'oku'ne tokoni'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua mo e tupu faka'ekonōmika'.

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua, 'aki 'a e feinga ke mā'ulalo pea 'oua 'e feliuliaki lahi 'a e hikihi 'o e totongi koloa 'i he kaha'u vave mai'. 'Oku kei tu'uma'u pe 'a e tu'unga fe'unga 'oku faka'amu ke 'oua e ma'olunga hake 'a e hikihi e totongi koloa' 'i he peseti 'e 5.

'Oku pukepuke 'e he Pangikē Pule 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga fakatu'apule'anga, 'aki 'a hono tauhi 'a e tu'unga fe'unga 'o e pa'anga talifaki 'o e fonua ke feau 'a e ngaahi fiema'u ki he pa'anga muli ke totongi'aki 'a e koloa hū mai mo e ngaahi me'a kehe'. Ko ia ai, ko e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule 'oku taumu'a ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e pa'anga talifaki 'a Tonga 'i muli 'o lahi hake 'i he māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai'.

'Oku toe fakahā 'i he Lao 'a e Pangikē Pule, kupu hono 4A 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule:

"Kuo pau ko e ngaahi fatongia 'o e Pangikē, ko e:

1. Tuku atu 'o e pa'anga;
2. Fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;
3. Tu'utu'uni 'a e fa'unga pule ki hono tu'utu'uni 'a e mahu'inga fakatu'apule'anga 'o e pa'anga Tonga' 'i he femahino'aki mo e Minisitā;
4. Tu'utu'uni 'a e fakafetongi pa'anga muli mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he fakafetongi pa'anga muli;
5. Tu'utu'uni mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ki he ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga, pea mo tokanga'i 'a e pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua;
6. Fakafuofua 'i 'o kapau 'e fiema'u, 'a e lahi hono tuku atu, faka'atā mo e fetongi fakavaha'apule'anga 'o e pa'anga;
7. Tauhi mo pule'i tāfataha 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;
8. Fale'i 'a e Minisitā 'i he ngaahi me'a fakapangikē mo fakapa'anga;
9. Hoko ko e tefito'i Pangikē, fakafofonga fakapa'anga mo e fakahū'anga pa'anga 'a e Pule'anga;
10. Fakahoko 'a e ngāue fakapangikē 'i Tonga pe ha feitu'u kehe, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao 'ni;
11. Pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē;
12. Tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, mālohi mo e malu 'a e fakalele 'o e ngāue totongi pa'anga;
13. Tānaki mo tuku atu 'a e ngaahi sitesitika;
14. Fengāue'aki mo kau atu ki he ngaahi kōsilio mo kautaha fakavaha'apule'anga, kau ki ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga, pea ke fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga fekau'aki mo e ngaahi kaveinga felāve'i ki he'ene ngaahi taumu'a mo e ngaahi fatongia;
15. Pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi māketi sino'i pa'anga tefito 'i Tonga ni;
16. Ke pule'i mo faka'ai'ai 'a e fakafaingamālie 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga mo e ngaahi ngāue felāve'i; mo e
17. Fakahoko ha fatongia kehe pe ngāue fekau'aki 'a ia 'oku felāve'i mo e fakahoko 'a hono ngaahi fatongia 'i he Lao 'ni pe ha Lao kehe pē".

Ko e fakaikiiki ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule ke mā'usia 'a ene taumu'a 'oku hā atu 'i he fakamatala fakata'u'ni pea mo e ngaahi fakamatala kehe pē.

Fakamatala mei he Poate 'a e Kau Talēkita

Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga – Fakamatala Fakata'u ki he Ta'u Fakapa'anga 2024/2025

Fakamatala Fakalūkufua

'I he lolotonga 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024-2025, na'e fakamamafa 'a e tokanga 'a e Poate 'a e Kau Talēkita' ki hono fakaivia 'a e fatongia 'o e Pangikē ke ne malava 'o tokoni ki he ma'uma'uluta mo e fakalakalaka 'o e tu'unga fakapa'anga mo e faka'ekonomika 'a e fonua'. Neongo 'a e hokohoko atu 'a e ta'eta'epau 'a e tu'unga fakamamani lahi, na'e holo māmalie 'a e hikihihi 'i he totongi 'o e koloa fakalotofonua' fakahoa ki he ta'u kuo malui atu kae kei mā'olunga ange pē 'a e totongi 'o e ngaahi koloa tu'u pau' 'i he tu'unga fe'unga 'oku totonu ke 'i ai. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e tokanga 'a e Poate 'a e Kau Talēkita' ki hono siofi e ngaahi hikihihi 'i he totongi koloa' kae tautautefito ki he ngaahi makatu'unga tefito fakalotofonua 'oku ne fakatupu 'a e hiki e totongi koloa'.

Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga mo e Fefakatau'aki Pa'anga Fakalotofonua.

- Na'e holo 'a e totongi koloa 'i he lolotonga e ta'u', ka 'oku kei fai pē 'a e hoha'a lahi ki he ngaahi tefito'i me'a mahu'inga 'oku ne fakatupu 'a e fetō'aki lahi 'a e hikihihi 'i he totongi koloa'.
- 'Oku fakahoko 'e he Pāngike' 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'o fakataumu'a ke toe fakafoki mai hono fatongia ko hono pule'i 'a e fe'unu'aki 'a e pa'anga 'i he maketi fakapa'anga fakalotofonua', 'o hange ko e 'amanaki ke fakatau atu 'o e Nouti 'a e Pangikē Pule' 'i he ta'u fakapa'anga hoko'. 'Oku fakataumu'a 'a e ngāue ko eni ke fakamālohia pea toe ola lelei ange 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga', pea ke fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga fakafiemalie pē 'a e ngaahi totongi tupu' ki he kakai 'o e fonua' mo e ngaahi kautaha'. 'Oku malava ke uesia 'a e taumu'a 'o e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga ko eni' tupu mei he ngaahi pole makehe 'o e fa'unga 'o e maketi fakapa'anga fakalotofonua' pea 'oku te'eki ke fakalakalaka fe'unga e tu'unga 'o e tafa'aki fakapa'anga fakalotofonua'.

Ngaahi Ngāue Lavame'a ki he Ta'u Fakapa'anga 2024-2025

Ko e ngaahi lavame'a lalahi lolotonga e ta'u:

- Malava ke tauhi 'a e ma'uma'uluta e fakafetongi pa'anga muli' (exchange rate) pea mo hono malu'i 'a e pa'anga talifaki 'i muli.
- Leva'i mo ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he tu'unga 'o e totongi koloa' kae pehē ki hono fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga fe'unga 'a e pa'anga 'oku tuku atu ke feau e fiema'u 'a e kakai'.
- Fakamālohia 'a hono tokanga'i 'a e ngaahi pangikē pea mo fakaivia 'a e ngaahi ngāue ke fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e lao ki hono fakafepaki'i 'a hono fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u mei he founa kākā mo hono fakapa'anga 'o e ngāue fakatautoitoi' 'i he ngaahi pangikē pea mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli. 'Oku kei toe lahi pē 'a e ngāue ke fakakakato.
- Fakalelei ki he Sisitemi Totongi Pa'anga ke toe vave mo malu ange, pea mo fakafaingamalie'i 'a hono ngaue'aki 'o e ngaahi sevesi fakapa'anga.
- Fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he fa'unga ngaue ki hono tokanga'i e tu'unga mateuteu 'a e Pangikē ki he ngaahi fakatamaki 'e ala hoko 'i he ngaahi fakahoko fatongia kotoa 'a e Pangikē (ERM) ke fakamālohia'aki 'a 'ene ngaahi ngāue'.

Ola 'o e Ngāue Fakapa'anga

- Ko e tupu fakapa'anga ki he ta'u' na'e fe'unga mo e T\$32.5 miliona, 'o fakafehoanaki eni ki he tupu T\$35.8 miliona 'i he ta'u 2023-2024 mo e tupu T\$20.4 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2022-2023.
- Neongo 'ene ma'ulalo ange 'i hono fakahoa ki he ta'u kuo'osi, na'e fakalaka'aki eni 'a e \$5 miliona 'i he tupu na'e 'i he patiseti 'a e Pangikē'. Ko e hulu ko eni' na'e makatu'unga ia mei hono leva'i lelei 'a e ngaahi fakamole' neongo na'e holo e totongi tupu fakamāmāni lahi.

Kau Ma'u Mafai pea moe Pule'i Fakatamaki Fakangāue

Na'e toe fakapapau'i 'e he Poate 'a 'enau tukupā ki hono pule'i mo tokanga'i lelei 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangikē, pea ko e ngaahi pole lalahi ne tokanga'i mo pule'i' na'e kau ki ai:

- Kei hoko atu 'a hono tauhi e ngaahi 'akauni fakapangikē muli'.
- Fakapapau'i 'oku ma'ama'a 'a e ngaahi totongi ki he talafi pa'anga mei muli pea fakafaingamalie ki he taha kotoa 'a e sevesi talafi pa'anga muli'.
- Fakalahi 'a e faingamālie fakapa'anga ki hono poupoua 'a e tupu 'i he sekitoa ngoue, takimamata, ngāue fakamea'a mo e toutai.
- Fakapapau'i 'oku tokolahi fe'unga 'a e kau ngāue' pea mo e ngaahi me'angaue fakatekinolosia' ki hono tokanga'i mo ta'ota'ofi 'a hono ngāue'aki 'o e tafa'aki fakapa'anga' ki hono fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u mei he founa kākā mo hono fakapa'anga 'o e ngāue fakatautoitoi', pea mo e tokanga'i 'o e tu'unga mateuteu 'o e Pangikee' ki ha ngaahi fakatamaki 'e ala hoko ki he'ene ngaahi ngāue'. Na'e 'osi fakahoko 'a e kole tokoni ki he Pule'anga Nu'usila mo 'Aositēlelia' ki he ngaahi ngaue ko eni.

Fakamālō

'Oku fakamālō'ia 'e he Poate 'a e Kau Tālekita 'a e Kovana mo e kau ngāue' 'i he'enu ngāue faka'utumauku 'o tokoni ke fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikē, pea mo e fakalotolahi ke hokohoko atu ai pē 'enu ngaue ke a'u ki he tu'unga mā'olunga taha' ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Pangikee'.

Lord Sevele 'o Vailahi

Sea 'o e Poate 'a e Kau Talēkita

Poate 'o e Kau Talēkita

Sune 2025

Lord Sevele 'o Vailahi
Sea

Richard Prema
Tokoni Sea
(Kakato 'a e fua fatongia ki he 'aho 5 Siulai 2024)

Guilio Masasso T. Pāunga
Tokoni Sea
(Fili ki he lakanga 'i he 'aho 5 Siulai 2024)

Siosi Mafi
Talēkita

John Paul Chapman
Talēkita

Vika Fusimālohi
Talēkita

Kilisitina Tuamei'api
Talēkita
'Ōfisa Pule 'o e Potungāue Pa'anga

Tatafu Moeaki
Kōvana

'Ungatea Lātū
Sekelitali ki he Poate (Tokoni Kōvana)

Talateu 'a e Kōvana

Ko e fatongia 'o e Pangikē Pule' fakatatau ki he Lao', 'oku fiema'u ke 'i ai 'a e ngāue fakakukafi', fa'a vavalo ki he kaha'u', mo ngaohingofua ki hono tataki e hala fononga' 'i he lolotonga 'o e ngaahi pole fakamāmani lahi' mo fakalotofonua'. Na'e fiefia 'a e Pangikē Pule' ke faka'ilonga'i e maka maile ko e kakato 'a e ta'u 'e tolungofulu ma nima (35) 'ene fakahoko fatongia ma'ae Fonua 'o Tupou' he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2025, 'a ia koe ta'u ne mālohi mo ola lelei 'a e ngāue 'a e Pangikē', pea ne matu'uaki mo e ngaahi pole kehekehe.

- **Ola 'o e Fakahoko Fatongia:** Mei he palani ngāue 'e 68 fakakātoa ne fokotu'u ki he ta'u', ne lava lelei 'a e peseti 'e 87% 'o fakakakato, kau ki ai 'a e ngaahi palani 'oku toe si'i pē pea kakato. Ko e toenga 'o e ngaahi palani' na'e te'eki ke fakahoko', na'e 'ikai malava koe'uhi na'e fakahū hake 'a e ngaahi palani fo'ou ne 'ikai ke kau 'i he 'uluaki fokotu'utu'u ngāue', ka na'e fu'u fiema'u fakavavevave. Na'e kau ki heni 'a e fiema'u ke toe loloto ange hono siofi 'a e ola 'o e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga', fiema'u ke muimui'i ofi e ngāue 'a e ngaahi pangikē' mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli', ngaahi hopo 'i he fakamaau'anga', pea mo e ngaahi fiema'u ke fakamālohi'i ange 'a e lipooti mo e taliui ki he Poate 'a e Kau Talēkita'.
- **Ta'ota'ofi 'a e Hiki Vave 'a e Totongi Koloa:** Na'e holo 'a e hiki'iki 'i he totongi koloa fakalukufua' mei he 'avalisi ko e peseti 'e 8 'i he ta'u 2024, ki he peseti 'e 3 he ta'u 2025, 'o ma'ulalo eni he peseti 'e 5 'oku fiema'u ke ngata ai. Ne kaungatonu ki heni 'a e fakapopototo ange 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga', tuku atu 'a e ongo Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga 'e ua, fakahoko e ngaahi liliu fakalelei ki he Lao 'a e Pangikē Pule', mo hono fakalahi e ngaahi 'analaizo faka'ekonōmika' ke tonu 'ene tataki e fai tu'utu'uni'.
- **Ma'uma'uluta 'o e Sisitemi Fakapa'anga:** Na'e kake 'a e lahi 'o e nō ki he ngaahi pisinisi tautaha' 'aki 'a e peseti 'e 23 'i he ta'u 2025, 'a ia ko e hiki hake eni mei tupu peseti 'e 2 he ta'u kuohili'. Ne lava foki mo e ngāue ke fakalalakala ange 'a hono malu'i 'a Tonga mei he fe'ave'aki pa'anga ma'u mei he hia' mo e tautoitoi', malu'i e ngaahi 'akauni 'a e ngaahi pangikē 'i muli', pea mo fakatalatala 'a e ngaahi pole 'oku ne fakafe'atungia'i 'a hono fakalahi e ngaahi me'a ngāue fakapa'anga'.
- **'Oku kei mālohi 'a e tu'unga fakapa'anga 'i he lolotonga 'a e ta'u', 'aki 'a e hiki hake 'a e mahu'inga e koloa 'a e Pangikē Pule' ki he \$51.7 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2025, mei he \$42.8 miliona 'i he ta'u 2024. 'I he'ene pehee', 'oku toe faingamālie ange 'a e pa'anga tefito' ke ne fua 'a e fakamole 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga' 'i he taimi 'oku fiema'u ai', koe'uhi ke ta'ota'ofi 'a e hiki'iki vave 'a e ngaahi totongi koloa' mo malu'i 'a e kakai 'o e fonua'.**
- **Koe tu'unga mateuteu 'o e Pangikē Pule' ki ha ngaahi fakatamaki 'e hoko', 'oku tokanga'i lelei ia 'e he ongo tafa'aki ki he Tokateu ki he Fakatamaki Fakangāue' mo e tafa'aki 'a e 'Atita Fakalotofale 'a e Pangikē', kae pehē ki he kulupu 'a e Kau Pule Ngāue Ma'olunga' 'a ia 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi faitu'utu'uni'.**

Fakataha fakata'u 'ae kau Kovana 'oe Pangike Pule he Pasifiki, ne fakahoko 'I Nadi, Fisi, Novema, 2024.

Ne fakahoko mo e ngaahi liliu fo'ou 'i he lolotonga 'o e ta'u' koe'uhi ke 'aonga 'a e ngaahi ngāue' 'o kau ki ai hono fakafo'ou e lipooti fakamāhina ono 'o e Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga', mapule'i lelei ange 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikee', fakalelei'i hono tokangaekina 'o e pa'anga', fakalakalaka'i 'a e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua' mo e fokotu'utu'u ngāue ki hono 'inivesi e pa'anga talifaki', fakamālohi'i e tokateu ki he ngaahi fakatamaki fakangāue, nga'unu ki ha ngaahi sisitemi kae fakasi'isi'i e ngāue'aki 'a e pepa', pea hiki hake e ngāue lavame'a'. Na'e faka'ilonga'i 'i he katoanga fakamanatu 'o e 'aho 'o e Pangikē Pule' 'a e ngāue mateaki 'a e kau ngāue' 'i hono tekemui e ngaahi kaveinga ngāue ki hono fakalahi e taukei 'a e kau ngāue', ngāue lelei 'aki e tekinolosia', pea fakalelei'i ange mo e ngaahi founa ngāue lolotonga'.

Na'e malava e ngaahi lavame'a ko eni 'i he angi mo e tataki 'a e Sea mo e Poate 'a e Kau Talēkita', fakataha mo e poupou mālohi 'a e Pule'anga Tonga', Potungāue Pa'anga', mo e ngaahi hoa ngāue fakapangikē pule 'i tu'apule'anga'. 'I he ngāue fakataha', ne lava ke fakamālohia ai e ngaahi makatu'unga 'oku ne pukepuke e ma'uma'uluta 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga' 'o ne fokotu'u 'a e Pangikē Pule' ki ha tu'unga lelei ange ki he'ene fakahoko fatongia ki he fonua' 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai'.

Faka'apa'apa atu,

Tatafu Moeaki
Kōvana

Tatafu Moeaki
Kōvana

'Ungatea Lātū
Tokoni Kōvana

Kasaline Lolohea
Tokoni ki he Kōvana
Fakahoko Ngāue

Taniela Taumoepeau
Tokoni ki he Kōvana
Fakahoko Tu'utu'uni

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA
Fokotu'utu'u Fakangaue - Siune 2025

Ngaahi Lavame'a 'o e Ta'u

Ta'ota'ofi 'o e hikihihi 'i he totongi koloa:

Na'e holo 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' mei he 'avalisi fakata'u ko e peseti 'e 8.0 ki he peseti pē 'e

3.0

'i he ta'u fakapa'anga 'o e 2025.

Pa'anga Talifaki:

Na'e tupulaki 'a e pa'anga talifaki 'a e fonua ki he

\$925.1 MILLION

'a ia 'oku fe'unga mo e māhina 'e 10.6 'o e ngaahi koloa hū mai.

\$32.5 MILIONA

Tupu 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2024/25
Ta'u Fakapa'anga 2023/24: \$35.8 MILIONA

Ma'uma'uluta Fakapa'anga:

- 'Oku kei fakafiemālie pe 'a e tafa'aki ki he ngaahi pangikē makatu'unga mei he tu'unga mālohi pē mo fe'unga 'a e sino'i pa'anga tefito', pa'anga ngāue mo e tupu fakapa'anga 'a e ngaahi pangikē' neongo 'a e lahi hono ngaahi pole'.
- Na'e kei tu'uma'u pe 'i he peseti 'e 15 'a e pa'anga mohe 'oku fiema'u mei he ngaahi pangikē (SRD), 'o vahe'i ai ha konga lahi 'o e ngaahi koloa liliu ngofua ki he pa'anga' (Liquid Assets) ki he 'akauni SRD 'a e ngaahi pangikē'.

Pa'anga Pepa mo e Pa'anga Maka:

Na'e fe'unga 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kuo tuku atu ke ngāue'aki 'e he kakai mo e

\$132.4 MILIONA

'i he ta'u fakapa'anga 2025 fakahoa ia ki he \$128.0M 'i he 2023/24.

\$22.8 MILIONA

Totongi atu ki he Pule'anga ke tokonia 'a e langa fakalakalaka fakalūkufua

Tau Fakapa'anga 2024: \$25 MILIONA

Sune 2025

Tuku atu 'e he Pangikē Pule 'a 'ene

Palani Ngāue ki he Polokalama Sivisi'i mo e 'Ahi'ahi'i 'o e ngaahi Sēvesi Fakapa'anga

Kakato 'a e ngāue ki he

Lao Fakaangaanga ki he Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua 2025, Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Tauhi'anga Fakamatala Fakapa'anga 2025, pea mo e ngaahi ngāue fakapa'anga fo'ou.

Fokotu'utu'u Fakangāue

PALANI NGĀUE MO E FAKALELEI'I 'A E OLA 'O E NGĀUE

#1

Fakapapau'i ha Fakalakalaka 'oku Kau Katoa
pea Tu'uloa ma'a Tonga

#2

Malu'i e Tu'unga Ma'uma'uluta
Fakapa'anga 'a Tonga

#3

Fakahoko Ngāue 'oku 'Ata kitu'a,
Fengāue'aki fakataha, mo ngāue'aki 'a
e Fakakaukau Fo'ou

#4

Fakahoko 'a e Fekumi Loloto ki he
Ngaahi Fakamatala' ke Falala'anga 'a e
Ngaahi Fai Tu'utu'uni'

#5

Fakahoko Fatongia mo Ngāue'aki 'a e ngaahi
Fokotu'utu'u Ngāue 'oku 'i ha tu'unga mā'olunga

VĪSONE

FAKAPAPAU'I HA LANGA FAKALAKALAKA
'OKU TU'ULOA MA'AE TONGA KOTOA

TAUMUA NGĀUE

Fakafaingofua ha Langa Fakalalakaka 'oku
Kau Kotoa, Tu'uloa, pea Matu'uaki koe'uhi
ko e Lelei Fakalūkufua Ma'ae Kakai 'o
Tonga

NGAAHI TEFITOI TUI

- ✓ 'Oku mau pukepuke homau ngaahi tefito'i Tui
Faka-Kalisitiane pea mo e Faitotonu
- ✓ 'Oku mau ngāue fakataha mo fakahoko e ngaahi fatongia'
ki he lelei taha
- ✓ 'Oku hokohoko atu 'a e fakalelei ki he ngaahi ngāue' pea
mo ngaue'aki ha ngaahi fakakaukau fo'ou
- ✓ 'Oku fakahoko 'emau ngāue' 'i he faka'apa'apa mo e anga
fakatōkilalo, 'o fenāpasi mo e tala tukufakaholo fakafonua
'a Tonga

Ta'ota'ofi e Hiki Vave 'a e Totongi Koloa'

'Analaiso mo e Fakatotolo Faka'ekonōmika'

'Oku kei fehanga'angai pē 'a Tonga' mo e ngaahi pole 'o e vaivai 'a e tupu faka'ekonōmika', lahi ange 'a e totongi ki he fakamole faka'aho 'a e ngaahi fāmīlī, pea mo e fakalalahi 'a e tu'unga ta'epau 'oku 'i ai 'a e 'ekonōmika fakamāmani lahi'. 'Oku ma'ulalo ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'a Tonga' 'i he 'avalisi 'o e tupu 'a e ngaahi fonua Pasifiki', pea 'oku si'i hifo 'a e tupu taimi lōloa' 'i he peseti 'e 2. 'I he'ene pehee', ne mau fakahoko ha ngaahi 'analaiso mo e fakatotolo ki he ngaahi makatu'unga tefito 'oku ne fakatupu 'a e hiki e totongi koloa', pehē ki he ola 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga' mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'anga' 'o hangē ko e fetongi pa'anga muli', totongi tukuhau', mo e ngaahi fakamole tokoni 'a e Pule'anga'. Ne kau foki ki ai mo e ngaahi kaveinga felāve'i tonu ki hono faka'ai'ai e tupu faka'ekonōmika fakalotofonua' mo hono holoki hifo 'a e ngaahi fakamole faka'aho 'a e ngaahi fāmīlī, kae kei pukepuke pē 'a e ma'uma'uluta e tu'unga fakapa'anga'.

Fuofua Mōtolo Fakafuofua Fakakuata (Quarterly Projection Model - QPM) 'a Tonga'

'Oku mau feinga ma'u pē ke fakalalakaka kimu'a 'a e tu'unga 'o 'emau ngaahi 'analaiso faka'ekonōmika' mo e ngaahi founa fakatotolo', 'aki 'emau kau atu ki he ngaahi polokalama ako kehekehe. 'I Sanuali 2025, na'e fakakakato ai 'a e misiona tokoni fakatekinikale ne fakahoko 'e he Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga' (International Monetary Fund - IMF) ki hono fokotu'u ha Sisitemi Fakafuofua mo 'Analaiso Fakangāue (Forecasting and Policy Analysis System - FPAS). Na'e kau heni 'a e ngaahi me'angāue ki hono fakafuofua'i 'a e tupu faka'ekonōmika' mo e hiki 'a e totongi koloa' 'i he taimi lolotonga' mo e kaha'u vave mai'. 'Ikai ke ngata ai', ka na'e toe fakalelei'i 'a hono 'analaiso fakaikiiki e ngaahi kupu fekau'aki 'o e 'ekonōmika'. Na'e fo'u foki mo e Mōtolo Fakafuofua Fakakuata (QPM) ke tokoni ki hono fakafuofua'i 'a e lahi 'o e uestia 'i he 'ekonōmika' tupu mei he hoko ha fakatamaki fakatu'upakē, kae pehē ki hono fakafuofua'i e ola 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga'. Kuo 'osi fakakau 'a e ngaahi mōtolo ko eni 'i he founa ngāue tu'upau' 'a ia 'oku fakafo'ou ma'u pē 'a e ngaahi fakafuofua ki he hiki'iki e totongi koloa' mo e tupu faka'ekonōmika', 'o lipooti ki he kau Pule Ngāue Ma'olunga' mo e Poate' ke tokoni ki hono fa'u e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga'. Na'e toe ngāue'aki foki 'a e mōtolo' ni ki hono fakafuofua'i 'a e uestia faka'ekonōmika fakalotofonua 'a e ngaahi totongi tute fo'ou 'a 'Amelika'. 'Oku mau fengāue'aki vāofi mo e ngaahi ma'u'anga

fakamatala', ke fakapapau'i 'oku tonu mo maau e ngaahi fakamatala 'oku tanaki'. 'I he'ene pehee', 'oku lava pē fakahoko ha ako fakamanatu ki he ngaahi pangikee' mo e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' 'oku nau fakahoko e sēvesi fakafetongi mo talafi pa'anga muli', 'i ha taimi pē te nau fiema'u ai.

Fuofua Lipooti 'a Tonga ki he Tu'unga Malu 'o e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga'

'I hono fakakakato homau fatongia ko hono tauhi e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga', na'e fokotu'u ai 'a e va'a fo'ou ke ne siofi e Malu 'o e Tafa'aki Fakapa'anga' (Financial Stability Unit – FSU) 'i loto pē he tafa'aki 'Ekonōmika'. 'Oku tokanga e va'a ko eni ki hono vakai'i mo siofi 'a e ngaahi fakatamaki te ne malava uestia 'a e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua', sivi'i e mālohi 'o e tafa'aki fakapa'anga' ke ne matu'uaki ha fakatamaki 'e hoko, fakakaukau'i ha ngaahi founa ke fakasi'isi'i ai 'a e tu'unga laveangofua', pea ke fakamālohi'i 'a e malu fakalūkufua 'a e tafa'aki fakapa'anga'. Ko e taha e ngāue kuo lava lelei 'e he va'a fo'ou ko eni, ko hono fa'u e fuofua lipooti ki he Tu'unga Malu 'o e ngaahi Ngāue Fakapa'anga' (Financial Stability Report – FSR), 'a ia kuo 'osi tali 'e he Poate' ke tuku atu. Ka neongo eni, ko e toki kamata fo'ou pē eni 'a e va'a' ni, 'a ia 'oku kei fiema'u ke fakanaunau fe'unga mo ha kau ngāue ke fakalele 'aki, ke lava fokotu'u kakato 'ene ngaahi taumu'a ngāue' ki hono siofi e ma'uma'uluta e tu'unga fakapa'anga fakalūkufua'.

Ngaahi Lipooti Kehe'

Ko e ngaahi lipooti tefito eni na'e fa'u pea tuku atu 'i he lolotonga e ta'u fakapa'anga 2024/25, ke tokoni ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue', ngaahi tālanga faka'ekonōmika' mo e ngaahi fakatotolo':

1. *Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga 'Aokosi 2024 mo Fepueli 2025*
2. *Ngaahi Tēpile Sitesitika Fakakuata 'e 2*
3. *Lipooti Fakamāhina 'o e ngaahi setisitika fekau'aki mo e tu'utu'unga fakapa'anga' 'e 12*
4. *Lipooti Fakamāhina fekau'aki mo e ola 'o e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika' 'e 12*
5. *Lipooti fakafuofua ki he kaha'u vave mai' 'o e tupu faka'ekonōmika' 'e 4, mo e fakafuofua ki he hiki 'a e totongi koloa' 'e 4.*

Fale'i Faka'ekonōmika Ki He Ngaahi Kupu Fekau'aki

'Oku mau mahu'inga'ia 'i he ngaahi tokoni kotoa pē 'a e ngaahi kupu ngāue fekau'aki' ki he tu'utu'uni ngāue fakapa'anga', pea mo e 'ekonōmika' fakalukufua. Na'e fakahoko 'a e ngaahi polokalama talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau'aki' 'i he lolotonga 'o e ta'u', 'o kau ai 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' mo e sekitoa taa'utaha', fekau'aki mo hono fakalalakala'i mo hono fakahoko lelei 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga'.

'Oku longomo'ui ange 'emau kau atu ki he ngaahi fepōtalanōa'aki mo e ngaahi Potungāue kehekehe 'a e Pule'anga' 'o hangē ko e Kōmiti Tekinikale mo Fale'i Faka'ekonōmika' (Macroeconomic Technical and Advisory Committee), Kōmiti Fakatupu 'a e Sekitoa Ngoue' (Agricultural Sector Growth Committee), mo e ngaahi sino ma'u mafai fakafonua kehe', koe'uhi ke fakamālohi'i 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga' mo e ngāue 'a e Pule'anga'. Na'e 'oatu foki mo e fakamatala fakamuimui taha ki he Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga' ke tokoni ki he Potungāue Pa'anga' ki hono fa'u 'a e Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga' ki he ta'u fakapa'anga 2025-26. 'Ikai ke ngata ai', ka na'a mau toe kau atu foki ki he ngaahi polokalama tālanga makehe 'o vahevahe ai 'a e ngaahi 'analaiso fekau'aki mo e 'ekonōmika' pehē ki he tu'unga fakapa'anga', ki he ngaahi kupu fekau'aki mei tu'a hangē koe Fakataha lahi 'a e Potungāue Pa'anga' mo e ngaahi Hoa Langa Fakalalakala' (Donors Forum), Fakataha Fakafonua 'a e ngaahi Pisinisi' (Tonga National Business Forum), Fakataha fakatahataha 'a e ngaahi Hoa ngāue langa fakalalakala' (Joint Policy Reform Matrix – JPRM), Fakataha lahi 'a e Sekitoa Takimamata' (Tourism Forum), pehē ki he Fakataha Fakafonua ki he Fokotu'utu'u ngāue fakalukufua 'a e Fonua' (National Strategy Forum).

Koe'uhi' ke feau 'a e fiema'u fakamatala 'a e ngaahi kupu ngāue fekau'aki', na'e toe fokotu'utu'u fo'ou ai 'a e ngaahi lipooti 'e ni'ihī, 'o kau ki ai 'a e ngaahi Lipooti Fakakuata' mo e Fakamāhina'. 'Oku tufaki fakataimi ma'u pē 'a e ngaahi Lipooti fakamuimui taha' ki he ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga' 'o kau ai 'a e IMF, Pangikē 'a Mamani', Pangikē Langa Fakalalakala 'a 'Esia' (ADB), mo e ngaahi Potungāue Fakasitititika'. 'I he lolotonga 'o e ta'u', na'a mau tali ki he ngaahi kole fakamatala kehekehe, kae tautefito ki he ngaahi polōseki tokoni fakatekinikale', 'analaiso 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue', mo e fekumi fakaako'.

Fa'unga 'o e Tu'utu'uni Fakapa'anga'

'I he ta'u 'e 16 kuo maluu atu', na'e lahi fakafalala 'a e Pangikē Pule' ki hono pule'i 'a e lahi 'o e koloa' mo e sino'i pa'anga tefito'. Ka 'i he feliliuaki 'a e tu'unga 'o e māketi', kuo 'ikai ke toe ngāue lelei 'a e ngaahi me'angāue ko ia, pea faingata'a leva ki he Pangikē Pule' ke ne tataki 'a e māketi fakapa'anga fakalotofonua'.

'I hono fa'ufa'u 'a e tu'utu'uni fakapa'anga', 'oku kei vakai'i pē 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi fakalalakala faka'ekonōmika fakamuimui taha' - 'o tatau pe fakalotofonua mo e fakatu'apule'anga', ngaahi fakafuofua faka'ekonōmika ki he kaha'u', ola 'o e ngāue 'a e ngaahi me'angāue fakapa'anga', mo e ngaahi fokotu'u fakalelei ki he kaha'u'.

'Oku kau ki heni mo e ngaahi tokoni mei he Tu'utu'uni Ngāue 'a e Pule'anga', ngaahi hoa ngāue', ngaahi kupu fekau'aki', pehē ki he ngaahi savea fekau'aki mo e 'ekonōmika' mo e ngaahi ngāue fakapa'anga'.

Ka neongo e ngaahi feinga ko eni, 'oku kei hoko 'a e lahi e pa'anga hulu 'oku 'ikai ngāue'aki 'e he ngaahi pangikee' ke ne fakafe'atungia' 'a e ola lelei e tu'utu'uni ngāue fakapa'anga'. Koe'uhi ko e 'ikai malava e ngaahi me'angāue lolotonga' ke ne vilohi e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikee' ke longomo'ui ai e māketi fefakatau'aki pa'anga fakapangikee', 'oku ne fakangatangata ai e ivi 'o e Pangikē Pule' ke ne mapule'i 'a e māketi fakapa'anga fakalotofonua'.

'I Novema 2024, na'e kumi fale'i ai 'a e Pangikē Pule' ki he kau mataotao 'i he tafa'aki fakapa'anga' ke nau toe vakai'i ange 'a e fa'unga 'o e tu'utu'uni ngāue fakapa'anga lolotonga'. 'I hono aofangatuku' na'e fokotu'u mai 'e he kau mataotao' ke fakalelei'i e founa ngāue lolotonga' ke fakaonopooni, pea tokanga makehe ki hono fakamālohi'i e halanga 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga' 'o fakafou 'i he totongi tupu' (interest rate channel), mo toe vakai'i e fa'unga 'o e ngaahi totongi tupu' (interest rate corridor). 'Oku teu ke fakatau atu 'o e Nouti Pangikē Pule' ke holoki 'aki 'a e hulu 'a e pa'anga ngāue 'oku 'ikai ngāue'aki 'e he ngaahi pangikee', kae malava ke ola lelei ange 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga'.

Kinautolu ne nau kau ki he fakataha 'a e ngaahi kautaha faka-
'ekonomika, Fale Fakataha'anga Fa'onelua, Sepitema 2024

Ngaahi Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga'

Ke tauhi e ma'uma'uluta fakapa'anga', 'oku fika'i 'a e mālohi 'o e Pa'anga Tonga' 'o fakatatau ki he pa'anga 'o e ngaahi fonua lalahi 'oku tau fefakatau'aki mo ia'. 'Oku mahu'inga eni ke 'oua 'e fetō'aki lahi 'a e totongi 'o e koloa hū mai' (hangē ko e koloa me'akai', lolo', mo e faito'o'), pea mo malu'i e ngaahi fāmili' mo e ngaahi pisinisi' mei he nunu'a kovi 'o ha tō lalo fakafokifā 'a e fetongi pa'anga muli', pē ko ha hiki vave 'a e totongi koloa'.

'I hono tauhi e tu'unga 'o e fakafetongi pa'anga muli', 'oku mahu'inga ke fakatonutonu 'a e tu'unga 'o e totongi tupu fakalotofonua' ki he totongi tupu 'o e ngaahi fonua fefakatau'aki lalahi', 'a ia 'oku nau kau ki hono fika'i e malohi 'o e pa'anga Tonga'. 'I hono fakatokanga'i 'a e fiema'u ke fakamālohi'i mo fakaivia 'a e a'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga' ki he māketi', ne tali ai 'e he Poate 'a e kau Talēkita' 'i Ma'asi 2025 ke ngāue 'a e Pangikē Pule ki hono fakalelei'i e fa'unga ngāue fakapa'anga lolotonga' ke fakaonopooni ange pea mo 'aonga.

Na'e hoko 'a e liliu ko eni hili 'a e holo hifo 'a e totongi koloa', kae kei vaivai pē 'a e tupu faka'ekonōmika', pea fakalalahi mo e tu'unga ta'epau' 'o ne uesia 'a e ngaahi fakafuofua ki he kaha'u'. Ne makatu'unga mei heni 'a hono tali e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko' eni ki he ta'u fakapa'anga 2024-25.

Ta'ota'ofi e hiki vave 'a e totongi koloa'

Ke fakasi'isi'i e fetō'aki 'a e totongi koloa':

- *Hoko atu pē 'a e ta'e totongi tupu 'i he 'akauni ngāue 'a e ngaahi pangikē', kae ngāue 'a e Pangikē Pule' ke liliu 'a e totongi tupu faka'ofisiale 'a e Pangikē (policy rate) mei he totongi tupu ma'ulalo taha' (floor rate) ki ha totongi tupu 'i lotomālie (mid-rate) 'o e fa'unga totongi tupu' (interest rate corridor), ke*

mahino ange 'ene faka'ilonga ki he ngaahi totongi tupu taimi nounou'.

- *Vakai'i ma'u pē 'a e fa'unga 'o e fetongi pa'anga muli' ke ne lava ta'ota'ofi e hū mai 'a e hikihihi e ngaahi totongi koloa 'i muli' ki he māketi fakalotofonua'.*
- *Tu'uma'u 'i he peseti 'e 15 'a e lahi 'o e pa'anga talifaki 'oku tu'utu'uni ke tauhi 'i he Pangikē Pule'.*
- *Fengāue'aki vāofi ange mo e ngaahi Potungāue fekau'aki 'a e Pule'anga' ki hono faka'ai'ai e fakatupu koloa' ke lahi ange pea fakasi'isi'i e ngaahi fakamole 'a e ngaahi pisinisi', ke tokoni ki hono holoki e totongi koloa'.*
- *Fakamālohi'i māmālie 'a e halanga 'o e tu'utu'uni ngāue fakapa'anga ki he totongi tupu' (interest rate channel) ke 'aonga pea mo lava 'a e Pangikē Pule' 'o mapule'i lelei ange 'a e lahi e fiema'u koloa fakalukufua' mo e hikihihi 'a e totongi koloa'.*

Ma'uma'uluta Faka'ekonōmika Fakalukufua'

Ke tauhi 'a e ma'uma'uluta 'o e tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua', na'e 'i ai 'a e tokanga mavahe ki hono tokoni'i e fakalakalaka 'a e tafa'aki taautaha' ke faingofua ange 'enau faingamālie ke nau nō pa'anga' mei he ngaahi pangikē' mo e ngaahi kautaha fakapa'anga', pea fakahoko 'i ha founda 'oku malu.

- *Fakatau atu 'a e Nouti Pangikē Pule' ke holoki 'aki 'a e hulu 'i he pa'anga ngāue 'oku 'ikai ngāue'aki 'e he ngaahi pangikē', pea ke mapule'i 'e he Pangikē Pule' 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku vilo 'i he tafa'aki fakapa'anga' mo e lahi 'o e ngaahi totongi tupu'.*
- *'I he hili 'a e Fakataha Fakata'u 'a e IMF mo e Pangikē 'a Māmani' 'i he 2024, na'e ma'u ai 'a e tokoni fakatekinikale ki hono fakalelei'i e fa'unga 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga' mo e ngaahi founda ngāue' ke liliu māmālie 'o fakatatau ki he māketi', pea fakalahi ai 'a e ngaahi me'a ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' ki hono fakaa'u 'ene ngaahi taumu'a ngāue'.*
- *Ngāue fakataha mo e Pule'anga' ke to'o 'a e ngaahi fakangatangata ki he nō pa'anga' mo e 'inivesimeni 'a e tafa'aki taautaha'.*

Neongo 'oku 'i ai 'a e ngaahi pole kehe 'i tu'a he malumalu 'o e Pangikē Pule', 'i he lolotonga 'o e ta'u' na'e holo 'a e totongi koloa ki he tu'unga ma'ulalo 'i he peseti 'e 5, kae fakaakeake māmālie hake 'a e 'ekonōmika'. 'Oku mā'olunga hake 'a e pa'anga talifaki 'i muli' 'i he tu'unga fe'unga 'oku fiema'u ke 'i ai' ke tokoni ki he fetongi pa'anga muli', neongo 'oku holo māmālie. 'Oku kei mā'olunga pē 'a e pa'anga hulu 'oku 'ikai

ngāue'aki 'e he ngaahi pangikee', 'a ia 'oku ne fakafe'atungia'i e ola lelei 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga'.

Ngaahi Ola 'o e Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga'

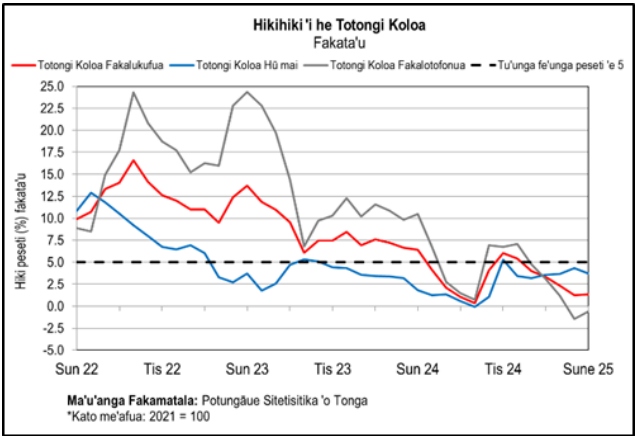
Hikihiki 'i he Totongi Koloa

Na'e fakafo'ou 'a e kato me'afua ki he totongi koloa' mei he ta'u 2018 ki he ta'u 2021, 'o iku mā'olunga ange 'a e hikihiki 'i he totongi koloa' 'i hono fakahoa ki he ngaahi lipooti ne 'osi tuku atu kimu'a'. Ko e ngaahi faikehekehe 'i he kato me'afua', 'oku kau ai hono vahevahe fo'ou 'a e mamafa (weights) 'o e ngaahi kulupu tefito 'i he kato', 'o kau ai 'a e hiki lahi 'a e mamafa 'o e kulupu ki he Ngaahi Sēvesi Falekai' mo e Fale Nofu Totongi' mei he peseti 'e 3.1 ki he peseti 'e 15.0. Fakatatau ki he ngaahi vahevahe fo'ou ko eni', 'oku tu'u lavea ngofua ange 'a e totongi koloa' ki he feliliuaki e totongi 'o e koloa me'akai fakalotofonua', 'a ia 'oku fa'a uesia tamaki 'e he fetō'aki 'a e fakatupu koloa', pea 'ikai ke nau ongongofua ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga'.

Kaekehe, na'e holo 'a e hikihiki e totongi koloa fakalukufua' 'o ma'ulalo 'i he tu'unga fe'unga ko e peseti 'e 5, 'a ia ko e holo ki he peseti 'e 1.4 'i Sune 2025, mei he peseti 'e 6.4 'i Sune 2024, pē ko e 'avalisi fakata'u 'i he peseti 'e 3.0 fakahoa ki he peseti 'e 8.0 'i he ta'u kuo'osi'. Na'e tokoni ki he holo 'a e totongi koloa' 'a e fakalalakala 'i he totongi e koloa me'akai fakalotofonua', totongi 'uhila', kasa' mo e ngaahi koloa lolo kehe', pea pehē ki he tafe mai 'a e holo 'i he totongi lolo fakamāmani lahi'. Kaekehe, ko e fakalalahi 'a e tu'unga ta'epau 'oku 'i ai 'a e fefakatau'aki fakamāmani lahi' mo e feke'ike'i 'a e ngaahi fonua lalahi', te ne malava teke hake 'a e totongi koloa' ki 'olunga 'i he kaha'u vave mai', 'o fou mai 'i he hū koloa mei muli' mo e fakafetongi pa'anga muli'.

Neongo 'a e holo 'a e hikihiki 'i he totongi koloa fakalukufua', ka 'oku toe mā'olunga ange 'a e totongi 'o e ngaahi koloa tu'upau' (core inflation), 'o ikai kau heni 'a e koloa lolo' mo e koloa me'akai', 'a ia na'e a'u ki he peseti 'e 9.8 'i Sune 2025, fakahoa ki he peseti 'e 1.6 'i he ta'u kimu'a'. 'Oku hā mei heni 'a e tātānaki mai 'a e hikihiki 'a e totongi koloa 'i he ngaahi ta'u kuohili' ki he fakamole tefito 'a e ngaahi pisinisi', 'o mā'olunga ai pē 'a e fakamole faka'aho 'a e ngaahi fāmili'. Ko e totongi 'o e ngaahi koloa tu'upau', 'oku faingata'a ke toe liliu pea tōmui mo 'ene nga'unu ke ofi ki he ngaahi totongi koloa he māketi'. Kaekehe, 'oku fakafuofua 'e foki māmālie 'a e totongi koloa tu'upau' ke fakao fiofi ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e totongi koloa fakalukufua' 'i he faka'osinga 'o e ta'u'.

Fakatata 1: Hikihiki 'a e totongi koloa'

Pa'anga Talifaki 'i muli'

'Oku 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' 'o mā'olunga ange 'i he tu'unga fe'unga ko e māhina 'e 7.5 'o e koloa hū mai', 'a ia na'e fe'unga mo e māhina 'e 10.6 'o e koloa hū mai' 'i he faka'osinga 'o Sune 2025 (TOP 925.1 miliona). Na'e tokoni 'a e hū mai e ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti mo e ngaahi polōseki 'a e Pule'anga', mo e talafi pa'anga taa'utaha mei muli' 'i he ta'u fakapa'anga 2024/25, ki he kei ma'olunga 'a e pa'anga talifaki 'i muli'. Ka neongo ia, 'oku kake vave hake mo e tafe kitu'a 'a e totongi pa'anga ki tu'apule'anga' makatu'unga mei he lahi ange 'a e hū koloa mei tu'apule'anga', ngaahi totongi noo', mo e ngaahi 'inivesimeni 'i muli'. 'I he'ene pehee', 'oku mau tokanga makehe ke fakapalanisi hono tokangaekina 'o e pa'anga talifaki 'i muli' ke malu'i 'a e fakafetongi pa'anga' pea mo fakapapau'i 'oku 'i ha tu'unga fe'unga ke feau 'aki e ngaahi fiema'u fakalalakala 'a Tonga'.

Kau memipa 'oku nau kau ki he kulupu Tokanga'i 'o e ngaahi Pa'anga Talifaki, Bali, Indonesia

Ma'uma'uluta Fakapa'anga

'Oku kei lahi pē 'a e ngaahi pole te ne ala uesia 'a e tafa'aki fakapa'anga', 'o kau heni 'a e kei mā'olunga pē 'a e tu'unga 'oku' i ai 'a e ngaahi nō palopalema'. Lolotonga 'oku fakatefito e ngāue' i hono toe fakamālohia ange hono leva' i 'o e ngaahi nō palopalema' i he ngaahi pangikē, na'e toe fakahoko foki mo ha fakalelei ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue' ke ne matatali e ngaahi pole fo'ou ki he tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga'. Na'a mau fakahoko 'a e fatongia ko 'eni' 'aki hono tākaki mo 'analaiso 'a e ngaahi līpooti mo ha ngaahi fakamatala 'oku felave' i mo e ngāue 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga', pea mo hono fakahoko ha ngaahi 'a'ahi ke fakapapau' i 'oku nau muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue koia kuo tuku atu'.

Tu'utu'uni Ngāue ki he tafa'aki fakapa'anga

Na'e kakato 'a e ngāue ki hono vakai' i mo fakalelei' i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule' (prudential standards), 'i he tokoni mai 'a e Va'a Tokoni Fakatekinikale Fakapa'anga ki he Pasifiki' 'a e IMF (PFTAC). Na'e fakataumu'a 'a e ngāue ni ke fakapapau' i 'oku fenāpasi 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi founa ngāue fakavaha'apule'anga ma'ae ngaahi pangikē. Na'e tuku atu foki ki he ngaahi pangikē 'a e tu'utu'uni ngāue Fika 9 ki hono Pule' i mo Tokanga' i 'o e ngaahi fakatamaki' i he ngaahi pangikē pea fakahoko 'a e ngaahi fakataha ke fai hono fakamā'ala'ala 'o e ngaahi liliu' pea ke tuku mai 'a e lau 'a e ngaahi pangikē ki he ngaahi liliu'. Ko e toenga 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue' 'e tuku atu hano savea ke vakai' i e ngaahi ma'u'anga fakamatala' i he ta'u fakapa'anga ka hoko', pea ko e konga pē ia 'o e teuteu atu ki hono talanoa' i 'o e ngaahi liliu mo e fakalelei kuo fakahoko'. Na'e toe tokoni foki 'a e PFTAC ki hono fa'u ha me'angāue ke ne fakamā'opo'opo 'aki 'a e ola 'o e ngaahi liliu ko eni ne fai ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi pangikē'.

'I hono muimui' i e ngaahi ola 'o e Tu'utu'uni Fakapa'anga' (MPS) 'i he ma'uma'uluta fakapa'anga', na'e toe siofi ange 'a e pa'anga ngāue 'o e ngaahi pangikē' koe'uhi ko e kake ko ia 'a e nō' (kau ki heni mo e sino' i pa'anga mei' he polokalama nō 'a e Pule'anga') mei' he ta'u kuo maluu atu'. 'Oku ho'ata mai eni 'I he hiki hake 'a e pēseti 'o e ngaahi nō' i hono fakahoa ki he lahi 'o e pa'anga 'oku fakahū' i he ngaahi pangikē, ki he pēseti 'e 59.3' i Sune 2025 mei' he pēseti 'e 54.5' i he taimi tatau 'o e ta'u kuo 'osi'. 'I he fakaakeake 'a e tu'unga faka'ekonōmika', na'e kake mo e nō' 'o toe mālohi ange 'i he ta'u' ni, 'o lēkooti ai 'a e tupu pēseti 'e 13.4' o fakahoa ia ki he tupu pēseti pē 'e 4.0' i he ta'u kuo 'osi'. Makatu'unga foki eni mei' he kake pēseti 'e 22.9' a e nō ki he

ngaahi pisinisi' (kake mei' he pēseti 'e 2.0' i Sune 2024), kau atu foki mo e kake pēseti 'e 4.1' i he nō taautaha' (ka 'oku mā'ulalo ange ia he pēseti 'e 6.0' i Sune 2024).

Tokanga' i 'o e tafa'aki fakapa'anga

'I he fakakātoa', 'oku kei tauhi pē 'a e tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga' koe'uhi 'oku kei' i he tu'unga fe'unga pē 'a e sino' i pa'anga tefito' pea pehē ki he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē'. Ka neongo ia', kuo kake 'a e ngaahi nō palopalema' pea 'oku hōloa ai 'a e tu'unga lelei 'o e koloa fakalūkufua', pea na'e pau ai ke hokohoko 'a hono siofi mo fakahoko 'a e ngaahi 'a'ahi ki he ngaahi pangikē. Na'e tokanga lahi 'emau fakahoko fatongia' ke fakapapau' i 'a e taaui mo mālohi 'a e ngaahi founa ke malava ke leva' i ai 'a e ngaahi nō 'e palopalema'. 'Oku kau ki heni 'a hono fakapapau' i 'oku fe'unga 'a e lahi 'o e ngaahi pa'anga talifaki ki he ngaahi nō pālopa'alema', fakahoko mo hano sivi e tu'unga mateuteu 'a e tafa'aki fakapa'anga ki ha hoko ha fakatamaki ki he fa'unga fakapa'anga'. Ko e ngaahi ngāue tefito eni ne lava fakahoko 'i he lolotonga e ta'u':

1. 'A'ahi ki ha pangikē 'e taha 'o fakatefito' i he founa ngāue ki hono pule' i 'o e nō'.
2. 'Analaiso fakamāhina' a e pangikē takitaha ke vakai' i 'a e tu'unga 'o 'enau koloa', ola e ngāue fakapa'anga', mo e muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapangikē'.
3. Tautea fakapa'anga 'e 13 ki hono maumau' i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapangikē'.
4. Fakataha 'e 3 mo e kau 'atita' o e ngaahi pangikē' mo e ngaahi pangikē' pea fakataha makehe 'e 3 'mo e kau 'atita pē.
5. Fakataha 'e 3 mo e ngaahi pangikē'.
6. Talanoa' i 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapangikē'.
7. Fakataha fakatekinikale pangikē 'e 1.
8. Fanongonongo 'e 2 ki he kakai'.

'I he'ene a'u mai ki Sune 2025, 'oku kei mālohi pē 'a e tu'unga 'oku' i ai 'a e pa'anga tefito (capital) 'a e ngaahi pangikē' 'a e na'e fe'unga 'a e lahi 'o e pa'anga tefito mo e pēseti 'e 30.7, 'a ia 'oku kei mā'olunga pē 'i he pēseti 'e 15 kuo tu'utu'uni ke tauhi', 'o poupu ki heni 'a e tupu fakapa'anga mālohi 'a e ngaahi pangikē'. Ka 'i hono fakahoa 'o e ngaahi nō palopalema' ki he nō fakalūkufua, na'e hiki mei' he pēseti 'e 11.2' i Sune 2024 ki he pēseti 'e 14.2' i he faka'osinga 'o Sune 2025. Neongo ia', 'oku lava pē 'o ta'ota'ofi e fakatu'utamaki 'e lava hoko ki he fa'unga fakapa'anga' lolotonga ia 'oku vakai' i

ofi ange 'e he Pangike Pule' 'a e founa ngāue fakapotopoto ki hono tokangaekina 'o e ngaahi nō palopalema'.

Ko e pole lahi foki ki he fa'unga fakapa'anga' 'a e 'alu ke lahi ange 'a e ngaahi fakatamaki fekau'aki mo e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga ma'u mei he hia' pea mo e ngaahi founa ma'u'anga pa'anga kākā'. 'Oku fakahoko 'eni' 'i ha ngaahi founa fakatupu pa'anga 'ikai totonu mo e ngaahi fe'ave'aki pa'anga 'oku 'ikai ke fou 'i he ngaahi fe'ave'aki pa'anga fakapangikē'. 'Oku kei ngāue faka'utumauku pē foki 'a e ngaahi pangikē' ki hono 'oange e ngaahi fakatokanga ki he'enu kau kasitomā' ke nau fakahoko ha ngaahi faitu'utu'uni 'oku fakapotopoto' ke malu'i 'a 'enu pa'anga'. 'Oku fai 'a e langa ngāue vāofi mo e Kautaha 'a e Ngaahi Pangikē 'i Tonga' (ABT), ke fokotu'u ha kōmiti kenau tokanga'i 'a e founa malu fakakomipiuta' (Cybersecurity), ke ngāue fakataha ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia mei' he ngaahi fakatamaki 'o e ngaahi ngāue ta'efakalao 'i he komipiuta' ki he fa'unga fakapa'anga' pea ke malu'i 'a e totonu 'a e kau kasitoma'.

Kinautolu na'e kau mai mei' he ngaahi kautaha fakapa'anga kehekehe ki he fakataha 'a e ngaahi kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli', Fale fakataha'anga Fa'onelua, Tisema 2024

'Oku mau tokanga'i ha ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli 'e tahaono (16), mo e taumu'a ke lelei ange 'a 'enu muimui pau ki he lao' pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue'. 'Oku mātu'aki mahu'inga eni ki hono fakasi'isi'i 'o e faingamālie ke tāpuni 'a 'enu ngaahi 'akauni' 'i he ngaahi pangikē 'i Tonga' ni mo muli foki, pea ta'ofi 'a hono ngāue hala 'aki kinautolu ki hono fakahoko 'o e ngaahi hia fakapa'anga'. Ko e ngaahi tefito'i ngāue ki hono tokanga'i 'a e ngaahi kautaha' ni na'e kau ai 'a e:

1. 'A'ahi fakakuata tu'o 2 ki he ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli 'e 16.
2. 'A'ahi fakata'u 'e 1 ki he ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli 'e 16 ke fakapapau'i 'a e muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni'.
3. Laiseni 'a e kautaha fakafetongi pa'anga muli fo'ou 'e 1.

4. Fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni 'e 3 'o kau ai 'a hono to'o 'o e laiseni 'e 3.

Na'e hokohoko atu 'a 'emau laiseni 'a e ngaahi kautaha nō pa'anga' 'i he lolotonga 'a e ta'u'. Na'e laiseni 'a e kautaha 'e 32 'i he ta'u fakapa'anga 2024/25, 'o hiki hake ai 'a e fakakātoa 'o e ngaahi laiseni' ki he 135 mei' he 103 (23 'i he Kulupu A, 56 'i he Kulupu B, pea mo e 56 kuo laiseni 'i he Kulupu C). Ko e ngaahi tefito'i ngāue ki hono tokanga'i 'o e ngaahi kautaha' ni na'e kau ai 'a e:

1. Fakahoko e fakataha fakata'u mo e ngaahi Kautaha Nō Pa'anga (Kulupu A)
2. 'A'ahi ki he ngaahi Kauaha Nō Pa'anga (Kulupu A)
3. Vakai'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he laiseni' (condition) pea mo e ngaahi lipooti'.

Na'e hokohoko atu hono tokanga'i 'a e kautaha nō iiki pē 'e taha kuo ma'u laiseni' (SPBD) ke tokonia 'a 'enu muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o 'enu laiseni' pea mo malu'i 'a 'enu kau mēmipa'. Ko e ngaahi tefito'i ngāue ki hono tokanga'i 'o e kautaha' ni 'oku teu ke fakahoko 'oku kau ai 'a e:

1. Fakahoko e 'a'ahi (onsite visit) ki he kautaha Nō iiki.
2. Fakalelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue' (supervisory framework)

Fakaivia 'o e Konisiuma Fakapa'anga'

'I hono fakaivia 'o e kau konisiuma' ke nau lava 'o fakahoko 'enu ngaahi faitu'utu'uni fakapotopoto fakapa'anga', na'e tu'utu'uni ai 'e he Pangikē Pule' ke pulusi 'a e ngaahi totongi tupu' mo e ngaahi totongi kehe ki he ngaahi ngāue mo e sēvesi fakapa'anga 'a e ngaahi pangikee' (fees & charges). 'Oku tuku atu 'a e fakafetongi pa'anga muli' faka'aho pea mo fakauike 'i he peesi 'initaneti' 'a e Pangikē Pule' (website) 'o kau ai e ngaahi Pangikē mo e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga muli'.

Na'e ma'u ha lāunga mei' ha kasitomā 'o ha pangikē pea ne fakahoko 'a e ngāue ki ai' 'o kakato. Ko e lāunga leva 'e 2 fekau'aki mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē' na'e kau ai hono maumau'i e malu 'o e ngaahi ngāue fakakomipiuta' pea mo hono fakahoko e ngaahi ngāue ta'efakalao'.

'I hono tokanga'i 'o e ngaahi pa'anga 'ikai 'eke'i' (unclaimed money) 'a ia 'oku totongi 'e he ngaahi pangikē' ki he Pangikē Pule', na'e pulusi ai 'a e ngaahi 'akauni' 'e 2,386 'o fe'unga hono mahu'inga' mo e \$1,186,983.21. Ko e faingamālie ia ki he kau kasitoma' ke 'eke'i' 'enu pa'anga' kimu'a pea foaki

ia ki he Pule'anga'. 'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e 'ave ai e \$130,994.59 ('akauni 'e 243) ki he 'akauni 'a e Pule'anga' 'o fakatatau ki he kupu 94(7) mo e (8) 'o e Lao ki he Ngāue Fakapangikē 2020.

Tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga' ke ta'ofi e fe'ave'aki pa'anga ma'u mei' he founga kākā mo hono fakapa'anga 'o e ngāue fakatautoitoi'

'Oku kei hokohoko atu pē 'a e tokoni mai 'a e IMF ki hono fakamālohia 'a e taukei ngāue ki hono tokangaekina 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga' ke fakafepaki'i 'a e fe'ave'aki pa'anga ma'u ta'efakalao' mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi' (AML/CFT). Na'e fa'u ai ha ngaahi me'angāue AML/CFT 'o tuku atu ki he ngaahi pangikē' ke nau ngāue'aki ki hono pule'i mo fakahoko 'a e ngāue ni. 'Oku fakahoko mo e ngāue tatau ki he ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē' 'o kamata 'i he ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga muli', pea pehē foki ki he ngaahi pisinisi mo ha kau palofesinale 'oku 'ikai fakapa'anga' (DNFBPs). Na'e fakahoko ha fakataha mo e ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga Muli' ke talanoa'i 'a e me'angāue AML/CFT ko 'eni'.

Na'e fai mo ha 'a'ahi ki he ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga muli', 'i he fengāue'aki mo e Senitā Tānaki Fakamatala Fakapa'anga mo e 'Analaiso 'o 'Aositelelia' (AUSTRAC) pehē foki ki he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua 'o Nu'usila' (DIA). Na'e fakahoko 'a e ngāue fakataha ko eni' ke ne fakapapau'i 'a e ngaahi ngāue 'a Tonga 'oku fakahoko ki hono tau'i 'a e ngaahi fe'āve'aki pa'anga kākā pea mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakatautoitoi' ke tokoni ki hono fakasi'isi'i 'a e faingamālie ke ta'ofi ai pē mole 'a e ngaahi 'akauni mo efengāue'aki fakapangikē mo e ngaahi pangikē muli' 'i he Pasifiki'.

Tānaki mo 'Analaiso 'o e ngaahi Fakamatala Fakapulipuli

'Analaiso mo e tufaki kitu'a 'o e ngaahi fakamatala

'Oku kei hokohoko atu pe 'emau ngāue ki hono siofi mo 'analaiso 'o e ngaahi lipooti fakapa'anga ngalingali ko e ma'u mei he founa kākā pe ta'efakalao (STRs) mo e ngaahi lipooti 'o e fehū'aki fakapa'anga kehe' 'a ia 'oku lipooti mai mei he ngaahi kautaha fakapa'anga' mo e ngaahi va'a ngāue fekau'aki kehe fakaloto fonua'. 'Oku fakataumu'a eni ke lava 'o tala 'a e ngaahi founa 'oku ngāue'aki ki hono fakahoko 'o e 'ave pa'anga ne ma'u ta'efakalao' pea pehē foki ki hono fakahoko 'o e ngaahi hia fakapa'anga'. 'E tokoni eni mo tataki 'a e fakatoto mo e faka'ilo 'o e ngaahi hia mamafa', kau ai 'a e fakautuutu 'o e ngaahi hia fekau'aki mo e faito'o konatapu', faihala', ta'e totongi tukuhau, mo e ngaahi ngāue kākā.

Tepile 1: Ngaahi Lipooti kuo ma'u mai.

Fakakalakalasi 'o e ngaahi lipooti	2021/22	2022/23	2023/24	2024/25
Ngaahi Lipooti 'oku ngalingali ko e ma'u mei he founa kākā (STRs)	22	23	22	73
Lipooti Pa'anga Lalahi (CTRs)	10,969	17,790	14,863	76,148
Lipooti Pa'anga Fakavaha'apule'anga (BCRs)	2	1	0	0
TOTAL	10,993	17,814	14,885	76,221

Ma'u'anga Fakamatala: Va'a Tānaki Fakamatala mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga

'I he lolotonga 'o e ta'u 2025, na'e ma'u 'e he Pangikē ha lipooti fakakātoa 'e 76,221, 'a ia na'e kau ki ai 'a e ngaahi lipooti pa'anga ngalingali ko e ma'u mei he founa kākā (STRs) mo e ngaahi lipooti pa'anga lalahi, (CTRs) pea na'e 'ikai ha lipooti 'o e pa'anga 'oku 'ave fakavaha'apule'anga' (BCRs).

Ngaahi lipooti pa'anga ngalingali ko e ma'u mei he founa kākā (STRs): Na'e kake lahi 'a e ngaahi lipooti STRs, mei he 'avalisi ko e lipooti 'e 20 'i he ngaahi ta'u kimu'a' ki he lipooti 'e 73 'i he 2025. Ko e konga lahi 'o e ngaahi lipooti ko 'eni' na'e tuku atu ki he Potungāue Polisi 'a Tonga pea mo e

Potungāue Tānaki Pa'anga Tukuhau mo e Kasitomu' ke fakahoko e ngāue fakatoto ki ai.

Lipooti Pa'anga lalahi (CTRs): Na'e hiki lahi 'a e ngaahi Lipooti Pa'anga lalahi' mei he si'i hifo 'i he lipooti 'e 20,000 'i he ngaahi ta'u kimu'a' ki he 76,148 'i he 2025. Ko e lahi taha 'o e ngaahi lipooti' na'e kau heni 'a e pa'anga na'e fakataumu'a ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi pisinisi. 'Oku fakahaa'i 'e he tupu ko 'eni' 'a e fakahū mai 'a e kau kasitoma' mo e ngaahi pisinisi fo'ou ki he ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangikē, pea pehē ki he lahi 'o e ngaahi ngāue faka'ekonomika' lolotonga 'a e ngaahi fa'ahita'u katoanga'.

Kuo hanga 'e he tupulaki 'i he lipooti STRs mo e ngaahi lipooti CTRs fakatou'osi 'o fakamālohia e ngaahi fakamatala fakapulipuli 'oku lava ke 'analaiso mo fakalelei'i'aki 'a e fā'unga fakalukufua 'o e ngaahi fiema'u felāve'i mo e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mo e koloa ma'u mei he hia (AML/CFT) ki he fakalukufua 'a Tonga.

Tepile 2: Koe ki ha Tokoni Fakatoto

Ngaahi Tohi Koe	2021/22	2022/23	2023/24	2024/25
Lahi 'o e Ngaahi Tohi Koe Tokoni Fakatoto	19	27	37	66

Ma'u'anga Fakamatala: Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga

Ngaahi Fakamatala tuku atu'

'I he ta'u 2025, na'e tali ai 'e he Pangikē 'a e ngaahi kole fakamatala 'e 66 mei he ngaahi potungāue felālāve'i 'a e Pule'anga fakaloto fonua' 'o kau ki ai e Potungāue Polisi, Potungāue Tānaki Pa'anga Tukuhau & Kasitomu mo e 'ofisi 'o e 'Ateni Seniale. Na'e fekau'aki 'a e ngaahi kole ko 'eni' mo ha ngaahi kakai fakatautaha mo ha ngaahi pisinisi 'oku nau fakahoko pē ngalingali ke fakahoko ha ngaahi maumau fakalao. Ko e tupu mei he kole 'e 37 'i he 2024 ko ha faka'ilonga 'eni ki he mālohi ange 'a e fengāue'aki fakataha ki hono tau'i 'o e faihia', 'oku kau ai 'a hono fakafepaki' 'o e fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā.

Na'e fokotu'u ai 'e he Pangikē ha ngaahi kole fakamatala 'e 66 ke pou pou ki he' emau ngaahi 'analaiso' mo e fakatoto:

Koe ngaahi kole 'e 59 ki he kau ma'u mafai fakalotofonua' mo e ngaahi kole 'e 7 ki he ngaahi kautaha fengāue'aki lahi mei tu'apule'anga' 'e fā, 'a ia ko e AUSTRAC, va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli ki he ngaahi hia fakapa'anga 'a Nu'usila (NZ FIU), Netiueka ki hono Fakamalohi'i e tokangaekina 'o e ngaahi hia fakapa'anga 'a 'Amelika (FINCEN/US FIU), pea mo e va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli 'a Ha'amoā. (Samoa FIU).

Fekumi ki he Puipuitu'a 'a e Kasitomā

Lolotonga e ta'u, na'e fakahoko 'e he Pangikē ha ngaahi fekumi ki he puipuitu'a 'o e kakai fakataautaha mo ha ngaahi pisinisi 'e 258 ke poupu'i e ngaahi fiema'u 'a e AML/CFT. Na'e to e ngāue atu foki 'a e Pangikē ki ha ngaahi savea mei he ngaahi Pangikē 'i muli 'oku fengāue'aki mo e Pangikē Pule ki he ngaahi fiema'u tohi tu'utu'uni 'a e AML/CFT.

Na'e holo 'a e lahi 'o e ngaahi kole ki he ngaahi sivi puipuitu'a 'i hono fakafehoanaki ki he ta'u kuo 'osi, 'o fakahaa'i ai 'a e tokosi'i ange 'a e ni'ihī fakataautaha mo e ngaahi pisinisi fo'ou 'oku nau fakahoko pē feinga ke fakahoko ha ngaahi fehū'aki fakapa'anga mo e Pangikē.

Tepile 3: Kole ki he Ngaahi Sivi Puipuitu'a

Sivi Puipuitu'a	2021/22	2022/23	2023/24	2024/25
Lahi 'o e Kakai Taautaha/Pisinisi ke Sivi	138	146	362	258

Ma'u'anga Fakamatala: Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga

Fengau'e'aki mo e Kau Ma'u Mafai Fakalotofonua mo Tu'apule'anga

Ngaahi potungāue mēmipa 'i he kōmiti ngāue ki he ngaahi hia fakapa'anga

Ko e Pangikē Pule ko e tokoni sea mo e sekelitali ki he Kōmiti Ngāue' 'a ia 'oku ne tokangaekina e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mei he Kōmiti Kapineti' fekau'aki mo e ngaahi hia fakapa'anga'. 'I hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ke fakakakato 'a e ngaahi tu'utu'uni na'e tuku mai mei he līpooti 'a e Kulupu 'Ēsia Pasifiki' (APG), na'e fakakakato 'e he 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale mo e Va'a Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli (FID) ko e kongā 'o e Kōmiti Ngāue ni 'a hono toe vakai'i 'o e Lao Fakaangaanga ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kākā mo e Ngaahi Koloa 'oku ma'u mei ha Hia (MLPCA) 'i Mē 2025 'i he tokoni fakatekinikale mei he IMF mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 'a 'Aositelēlia.

Ko e ngaahi liliu ki he MLPCA 'oku 'i he Lao Fakaangaanga ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kākā mo e Ngaahi Koloa 'oku ma'u mei ha Hia 2025 (MLPCA 2025) 'a ia kuo tali 'e he Komiti Lao mo e Kapineti ke fakahū ki he Fale Alea'. Na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi fakatalanoa fakalūkufua mo e ngaahi kupu felave'i' (ngaahi kautaha fakapa'anga' mo e ngaahi pisinisi 'oku 'ikai fakapa'anga' 'o hangē ko e kau ngāue fakalao, kau fakafofonga kelekele mo e kau tauhitohi) talu mei 'Aokosi 2024, pea kau 'a 'enau ngaahi lau fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga MLPCA 2025 'i hono fakalelei'i 'o e Lao' ni. Ko e tefito'i liliu ki he Lao' ko hono fakalelei'i 'a e mafai 'o e FIU ke fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao', fakamālohia 'a e ngaahi mafai 'o e kau ma'u mafai tokanga'i 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga', pea mo hono fakalelei'i e ngaahi kupu fekau'aki mo hono puke 'o e ngaahi koloa na'e ma'u ta'efakalao pe fakapa'anga 'aki e pa'anga mei he ngaue kākā.

Kōmiti ki he Ngaahi Potungāue 'oku nau fakahoko e lao'

'Oku fokotu'u 'a e Kōmiti 'a e Ngaahi Potungāue felālāve'i 'oku nau fakahoko 'a e lao' (TLEAC) 'i he malumalu 'o ha aleapau tohi 'a e ngaahi potungāue ni (Memorandum of Understanding) ke fakafaingofua'i 'a e fevahevahe'aki 'o e fakamatala' mo e fengau'e'aki 'a e ngaahi potungāue felālāve'i. Na'e ui ha fakataha 'i 'Okatopa 2024 'e he Sea 'o e Komiti', Komisiona Polisi' ke fokotu'u ha kulupu ngāue fakataha 'a e kau 'ofisa kuo fakamafai'i 'i he malumalu 'o e TLEAC ke fakafaingofua'i 'a e fevahevahe'aki 'o e ngaahi fakamatala' mo e tanaki 'o e ngaahi fakamo'oni fekau'aki mo e faito'o konatapu, faihia fakavaha'apule'anga, mo e fakafepaki'i hono fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā. Na'e hoko atu ai ha fakataha 'i Novema ke alea'i 'a e ngaahi ola'. 'Oku kau 'i he ngaahi Potungāue felālāve'i ko eni 'a e Polisi Tonga, 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale, Potungāue Tānaki Pa'anga Tukupau mo e Kasitomu, Potungāue 'o e Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika, 'Ofisi 'Imikuleisini, pea mo e FIU.

Vakai'i Tu'unga Fakahoko Fatongia Pau 'a e Ngaahi Kautaha Fakafetongi Pa'anga muli

Na'e tokoni 'a e kau 'ofisa e FIU ki he tafa'aki 'oku nau tokanga'i 'o e ngaahi kautaha fakapa'anga' 'i he'enau sivi fakakuata fekau'aki mo e ngaahi fiema'u ki he Fe'ave'aki Fakapulipuli 'o e Pa'anga Kākā mo e Ngaahi Koloa 'oku ma'u mei ha Hia (AML).

Kulupu 'Ēsia Pasifiki ki hono fakafepaki'i hono fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā

Na'e taaimālie 'a Tonga 'i he ngaahi tokoni fakatekinikale 'oku 'ataa ki he kau memipa 'o e Kulupu 'Ēsia Pasifiki (APG). Na'e fakataumu'a 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a e ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga 'oku fakataumu'a ki hono fakafepaki'i 'o e pa'anga ma'u mei he hia', fakapa'anga 'o e tautoitoi', pea mo hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fekau'aki mo e ngaahi me'atau faka'auha.

Na'e kei feinga pe 'a e FIU ke fakapapau'i 'oku fakakakato 'a e ngaahi fatongia 'o e fonua' ko e memipa 'o e APG. Na'e fakahū 'e he FIU 'a e ngaahi kole ki he tokoni fakatekinikale mo e ngaahi fiema'u ki he ako 'a e kau ngāue Tonga', 'oatu 'a e Līpooti hono tolu fekau'aki mo e tūkunga 'a e ngaahi ngāue ke fakakakato 'a e ngaahi fokotu'u mei he lipooti Fakafuofua 'a e Kulupu 'Ēsia Pasifiki 2021, pea kau 'i he fakataha lahi fakata'u (APG Annual Plenary Meeting) na'e fakahoko 'i Abu Dhabi, United Arab Emirates.

'Ofisi e Kautaha e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Faito'o Ta'efakalao mo e Faihia (UNODC)

Na'e fakahoko 'e he 'Ofisi e Kautaha e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ki he Faito'o Ta'efakalao mo e Faihia 'a 'enau fakataha 'i Novema 2024 'i Nadi, Fisi 'i he ngaahi ola 'i hono sivi'i 'a e fakalukufua ki he ngaahi fonua Pasifiki' ki he tu'unga uesia 'e ala hoko fekau'aki mo e fakapa'anga e ngaahi me'atau' mo e tautoitoi (Proliferation Financing) pea na'e kau atu ki ai 'a e FIU. Ko e ola 'o e fakataha ko 'eni' na'e kau ai 'a e ngaahi tali ki ha fehu'i mo ha lipooti fekau'aki mo e UNODC 'i hono sivi'i 'a e fakalukufua 'a e ngaahi fonua Pasifiki' ki he tu'unga uesia 'e ala malava ke hoko fekau'aki mo e fakapa'anga 'o e ngaahi me'atau faka'auha, 'a ia 'oku kau ai 'a Tonga.

Senitā ki he ngaahi Ma'u Mafai mo 'Analaiso e Lipooti Fakapa'anga 'a 'Aositelēlia (AUSTRAC)

'Oku kei hokohoko atu pe 'a e tokoni 'a e AUSTRAC ke fakalelei'i 'a e founa ngāue 'a e FIU.'I Sune 2025, na'e hokohoko atu hono poupou'i 'e he AUSTRAC 'a e Pangikē 'aki ha 'a'ahi mai 'a e 'Ofisa Fetu'utaki 'i he Pasifiki, Ms. Mandy Liang, ki Tonga ni ke tokoni ki hono fakalele 'o e sisitemi TAIPAN. Ko e konga 'o 'ene 'a'ahi, na'a ne fakahoko ai hono fakahinohino'i 'o e founa ngāue'aki e sisitemi TAIPAN 'i he fekumi, ngaahi fakatokanga', mo e tefito'i fakamatala ke fakamalohia 'a e FIU ke fakahoko lelei 'a hono ngaahi fatongia 'analaiso.

Na'e fakahoko 'a e ngaahi fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki mahu'inga', 'o kau ai 'a e timi 'oku nau tokanga'i 'a

e ngaahi Pangikē mei he Pangikē Pule', kau 'ofisa tokangaekina e ngāue ki hono fakafepaki'i hono fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kākā mei he ngaahi pangike fakakomesiale, Polisi 'a 'Aositelelia (AFP), Va'a Ngāue ki he Ngaahi Hia Lalahi (SOTCU) mo e timi ngāue ki he ngaahi Hia 'o e Faito'o Konatapu (Drugs Squad) 'o e Potungaue Polisi 'a Tonga, pea mo e Talekita Talatalaaki 'a e Pule'anga (Director of Public Prosecutions) mei he 'ofisi 'Ateni Seniale. Na'e fakamatala'i 'i he ngaahi fealelea'aki ko 'eni' 'a e ngaahi ngāue 'a e AUSTRAC 'i he Pasifiki', pea fakamamafa'i ai 'a e ngaahi fatongia 'o e kau ngāue fakalotofonua 'o Tonga, pea vakai'i 'a e ngaahi faingamalie ke toe lelei ange ai 'a e fengaue'aki 'i hono tau'i 'o e hia fakapa'anga.

Tānaki mo 'Analaiso 'o e Ngaahi Fakamatala Fakapulipuli he Pasifiki (PFIC)

Na'e fakahoko 'a e fakataha lahi fakata'u hono tolu 'a e PFIC 'i Novema 2024 'i Pilisipeini, 'Aositelelia. 'Oku fakataumu'a 'a e PFIC ke 'ilo'i, fa'ufa'u, mo fakahoko 'a e ngaahi founa ngāue ke fakafepaki'i 'aki 'a e ngaahi pole 'oku ne fakafaingofua'i e fe'ave'aki pa'anga kākā mo e fakapa'anga 'o e tautoitoi'. 'Oku ne poupou'i 'a e fengāue'aki fakavaha'apule'anga' mo e fepoupouaki fakafonua' 'i he ngaahi ngāue mahu'inga ki he kau memipa'. 'Oku poupou'i 'e he ngaahi fengaue'aki mo e PFIC 'a e ngaahi taumu'a mahu'inga 'a e FIU fekau'aki mo hono fakalelei'i 'o e 'analaiso 'o e ngaahi fakamatala fakapa'anga, ngaahi fakataha 'a e Kulupu ki hono ngāue'aki 'o e sisitemi TAIPAN, ngaahi ngāue 'a e FIU takitaha 'i he Pasifiki', pea mo hono fakamalohia 'o e fengāue'aki fakaemamani lahi.

Ngaahi Polokalama Ako mo e Ngaahi Fakataha

Na'e kau atu foki 'a e FIU 'i ha ngaahi fakataha mo e ngaahi ako 'i he lolotonga e ta'u'ke fakamalohia 'enau poto'i ngāue mo 'ilo ma'u pē fekau'aki mo e ngaahi fakalakalaka 'i he ngaahi fakatu'utamaki fekau'aki mo hono fe'ave'aki 'o e pa'anga ma'u mei he hia mo e ngāue fakatautoitoi. Na'e kau heni 'a e ngaahi ako 'i he ngaahi naunau fakapa'anga 'oku ne ngāue'aki 'a e ngaahi founa fakatekinolosia (Virtual Assets) mo e pa'anga faka'ilekutulonika (Cryptocurrency), 'o kau ki heni 'a e Potungāue kotoa 'a e Pule'anga', mo e ngāue ki hono fakafoki mai pē puke 'o e ngaahi koloa' (Asset recovery).

Sisitemi Totongi Pa'anga & Ngāue'aki 'o e ngaahi Ngāue Fakapa'anga

Fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga

Palani Fakafonua ke Fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga (NFIS)

'Oku mau poupuu'i 'a e ngaahi polokalama ke fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga ke fakalahi 'a e faingamalie ki he Tonga kotoa. 'Oku kau 'i he ngaahi pou lalahi 'e nima 'o e NFIS pe ko e Palani Fakalotofonua ke Fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a hono tukuaki 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga ke kau kātōa ange 'a e kakai e fonua' ki hono faka'ai'ai e ngaahi ngāue 'e tokoni ki he 'ataakai [Inclusive Green Finance (IGF)] mo e ngaahi ngāue fakapa'anga ngāue'aki e ngaahi founa fakatekinolosia' [Digital Financial Services (DFS)]. 'Oku fakamahino 'i he NFIS 'a e ngaahi founa ngāue 'e malava ke tokoni ki he langa hake 'o e tu'unga faka'ekonomika e fonua'. 'I he 2025, na'e hokohoko atu 'emau fengau'e'aki mo e GGGI (Global Green Growth Institute) ke fa'u e hala fononga ke faka'ai'ai 'aki e IGF. 'E kamata 'eni 'i he kuata faka'osi 'o e 2025. Kuo mau kamata foki ke fakaafe'i 'a e kau ngāue ke nau hoko ko e mēmipa 'i he Komiti (Taskforce) ke tatakai 'a hono fakahoko 'o e NFIS, pea pehē ki he ngaahi komiti fekau'aki fekau'aki mo e ngaahi pou lalahi 'o e NFIS. 'E kamata 'a e ngaahi fakataha 'a e ngaahi Komiti NFIS 'i he ta'u fakapa'anga hoko mai.

Fakataha Faka-Pasifiki Ngaahi Ngaue Fakavahefonua

'I Sune 2025, na'e fakahoko ai 'a e fakataha faka-Pasifiki ki he ngaahi ngaue fakavahefonua ki hono fakafaingofua e ngaahi ngāue fakapa'anga (PIRI Meeting). Lolotonga 'a e fakataha ko 'eni, na'e kamata hono ngāue'aki 'o e polokamaa ki hono sivilisi'i e ngaahi ngāue fakapa'anga (FinTech Regulatory Sandbox Framework) mo e aleapau Nuku'alofa ("Nuku'alofa Pledge"), 'i he poupuu kakato 'a e kau memipa 'o e PIRI. 'Oku malava ke fokotu'u ha 'ataakai 'e lava ai 'e he ngaahi kautaha fakatekinolosia (FinTech) 'o sivi'i lelei 'enau ngaahi founa fakapa'anga faka'ilekitulonika fo'ou 'oku fakataumu'a ke ne fakakato 'o e ngaahi tonounou 'i he ngaahi me'angāue fakapa'anga lolotonga' pea tokoni ke holoki e totongi 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga 'i Tonga. 'Oku lolotonga faka'osi'osi 'a e ngāue ki he ngaahi fakahinohino ki

he Regulatory Sandbox ke kamata ngāue'aki 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko'.

Na'e fokotu'u 'a e tafa'aki fo'ou 'oku fakatefito ke poupuu'i 'a e fakalalakaka mo fakafaingofua'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga'. 'E tokoni 'a e va'a ko 'eni ki hono fa'u ha ngaahi founa ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi pole 'oku ne fakafe'atungia'i 'a hono ma'u 'o e ngaahi tokoni fakapa'anga 'i he fengau'e'aki mo e ngaahi kaunga ngaue fekau'aki'. 'Oku kau heni 'a hono fokotu'u 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua mo hono palani ngāue, lēsisita ke ne tanaki e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi nō, mo e ngaahi me'a kehe pē 'e ala poupuu'i 'a e fakalahi 'o e ngaahi ngāue pe sēvesi fakapa'anga'.

Palēmia 'o Tonga – 'Aisake Eke pea mo e kau Kōvana 'a e ngaahi Pangikē Pule 'o e ngaahi Pasifiki' 'i he huufi 'a e fakataha Faka-Pasifiki Ngaahi Ngāue Fakavahefonua (PIRI meeting) Nuku'alofa, Sune 2025.

Sisitemi Totongi Fakapa'anga

'Oku hokohoko atu 'a e ngāue ke fakalalakaka ange 'a e lelei mo e malu 'o e sisitemi totongi fakapa'anga.

Sisitemi Totongi Pa'anga Fakalotofonua

Ko e sisitemi totongi pa'anga fakalotofonua' 'oku tokoni ki he fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakafetongi fakapangikē 'o fakafou 'i he'enau ngaahi 'akauni ngāue, ngaahi fehū'aki pa'anga 'a e Pangikē Pule, pea fakahoko 'a e ngaahi pisinisi fakapangikē pea mo e fakahū pa'anga 'a e Pule'anga'.

'I he ta'u fakapa'anga 2025, na'e fakahoko 'i he Sisitemi Totongi Pa'anga Fakalotofonua:

1. *Ngaahi fe'ave'aki pa'anga fakapangikē 'e 6,969*
2. *Ko e fakakatoa 'o e ngaahi fakafetongi sieke fakapangikē 'e 109,292 pea toki fakahoko hono totongi ki he ngaahi 'akauni 'i he ngaahi pangikē 'o ngaue'aki 'a e Sisitemi Totongi Pa'anga fakalotofonua'.*

Ko e ngaahi sieke fakakatoa 'e 109,292 na'e fakafetongi 'i he Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua' lolotonga e ta'u fakapa'anga 2025, fakahoa ki he sieke 'e 113,884 'i he 2023/24. 'I he 'aho 'e taha 'oku 'avalisi ki he ngaahi fe'aveaki fakapangikē 'e 60 pea mo e sieke 'e 100-300 'oku fakafetongi fakapangikē. Ko e ngaahi fakafetongi sieke 'a e ngaahi pangikē 'oku nau takitaha fakahoko pē pea ko e ngaahi totongi faka'osi 'oku toki fakahoko ia 'i he lekooti 'a e Pangikē Pule'. Ko e sisitemi totongi pa'anga ko eni ki he fakafetongi fakapangikē mo e fakafetongi sieke 'oku fakahoko fatongia mei he 9:00 pongipongi 'o ngata kihe 4:00 efiafi. Ko e ngaahi pangike fakakomesiale pe 'oku nau kau ki he sisitem ko 'eni.

'Oku fakahoko 'e he sisitemi totongi pa'anga fakalotofonua hono fatongia tefito 'i hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakafetongi fakapangikē, ka 'e malava ke toe vave mo malu ange. Koe ngaahi pangikē takitaha 'oku nau ngaue'aki 'a e ngaahi misini komipiuta kuo fakapolokalama kakato na'e tuku atu mei he Pangike Pule' ke fakahū mo ma'u mei ai 'a e ngaahi ngāue fakafetongi fakapangikē. Ko e sisitemi ko 'eni 'oku fakapolokalama ke tu'u tau'ataina 'o 'ikai ke malava ke ngāue fakataha mo e ngaahi sisitemi 'oku lolotonga ngāue'aki 'i he ngaahi pangikē, 'a ia 'oku toki fakahū hake 'e he ngaahi pangikē 'enau fiema'u fakafetongi fakapangikē 'o 'ikai ke fakahoko fakahangatonu. Ko e founa ko eni 'e malava ke ne uesia 'a e vave 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi pangikē' makatu'unga mei hono fakamahino mai 'e he kautaha na'a nau fa'u 'a e sisitemi' 'e 'ikai toe lava ke hokohoko atu 'a e fakahoko fatongia ki hono tokoni'i mo toe fakalelei'i 'a e sisitemi'. Ko e ngaahi fakangatangata ko 'eni 'oku mahino 'a e mahu'inga ke liliu ki ha sisitemi totongi pa'anga fakalotofonua 'oku fakaonopooni.

Ko e ngaahi kautaha sisitemi totongi pa'anga 'i Tonga ko e ngaahi pangikē pe mo e kautaha pa'anga faka'ilekitulonika 'i he telefoni. 'Oku 'oatu 'e he ngaahi pangikē 'a e ngaahi sevesi tu'unga 'i he'enau laiseni fakapangikē. 'Oku kau heni 'a e ngaahi kaati (kaati totongi mo e kaati fakamo'ua fakatou'osi), mo e fokotu'u 'o e ngaahi misini toho pa'anga mo e POS ke tokoni ki he ngaahi totongi 'a e kau kasitoma 'oku ngāue'aki 'a e kaati. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi founa 'oku 'oatu 'e he ngaahi pangikē ki he'ene kau kasitoma ki he'enau ngaahi totongi fakapa'anga, hange ko e totongi 'i he 'initaneti, totongi 'i he telefoni fakapangikē, pea mo e ngaahi sēvesi fakafou

he'enau kau fakafofonga (agents). 'Oku 'i ai 'a e pangikē 'e ni'ihi 'oku nau 'oatu ha ngaahi sevesi faka'initaneti kehe ki he ngaahi kautaha fakapisinisi ke fakahū ai 'enau ngaahi totongi fakapa'anga'. Ko e kautaha fakapa'anga faka'ilekitulonika 'i he telefoni 'oku nau 'oatu e ngaahi sēvesi fakapa'anga 'i he telefoni ki he'ene kau kasitoma, pea mo e ngaahi sevesi ke fakahū pa'anga mo toho pa'anga fakafou 'i he'enau kau fakafofonga. 'I he founa ko 'eni, 'oku lava 'e he ngaahi pangikē mo e kautaha fakapa'anga 'i he telefoni ke fakahoko 'a e ngaahi totongi pa'anga mei tokotaha ki ha tokotaha, mo e totongi 'enau ngaahi mo'ua fakafou 'i he ngaahi aleapau pe fealea'aki.

Totongi Pa'anga ki Tu'apule'anga

'I he ta'u 2025, na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule 'a e totongi pa'anga ki tu'apule'anga 'e 1,672 ma'ae Pule'anga' mo e ngaahi pangikē fakakomesiale, 'a ia 'oku ne fakamahino'i ai hono tu'unga ko e pangikē falala'anga ki he ngaahi totongi ki tu'apule'anga 'a e fonua'. Na'e fakahoko 'a e ngaahi totongi pa'anga ko 'eni 'i he netiueka SWIFT 'i he malumalu 'o e ngaahi tu'utu'uni malu mo e ngaahi founa ngāue 'o hangē ko hono fakapalanisi faka'aho 'o e ngaahi 'akauni 'a e Pangikē Pule' 'oku 'i he ngaahi pangikē 'i he fonua muli' ke fakapapau'i ko e ngaahi lekooti 'oku tonu pea 'ikai ke ai ha uesia ki he fakahoko fatongia'.

Ko e liliu 'a e Pangikē Pule ki he sisitemi totongi pa'anga ki muli (ISO 20022), 'oku kei hokohoko atu pe 'a 'ene muimui ofi ke maaui ki he taimi 'oku 'osi ki ai 'a e liliu fakamamani lahi ko 'eni 'a ia ko Novema 2025. Ko e ngaahi totongi pa'anga ki muli kuo 'osi fakapapau'i pea fakafetongi mo e ngaahi pangikē 'i muli 'oku mau fengāue'aki 'o fakatatau ki he lao ki he Totongi Pa'anga ki Tu'apule'anga moe Līpooti Tanaki (CBPR+). 'Oku kei hokohoko atu 'a e ngāue ke fakakakato 'a e fakapapau'i 'oku tonu 'a e ngaahi fetu'utaki fakapangikē mo e ngaahi pangikē 'i muli' ke a'u ki Sepitema 2025 'o e ta'u fakapa'anga fo'ou ke fakapapau'i 'e 'ikai ha palopalema 'i he liliu ko 'eni.

Palani ki hono fakalakalaka'i 'o ha Sisitemi Totongi Pa'anga fakafonua ki Tonga.

Ko e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua fo'ou 'oku palani ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2025/26, 'e tokoni ke solova 'a e ngaahi fakangatangata 'o e sisitemi totongi pa'anga fakalotofonua lolotonga' mo e fakafetongi sieke. 'E 'oatu 'e he sisitemi fo'ou ni ha ngaahi me'a fo'ou 'e fakahoko 'o fakatatau ki he ngaahi founa lelei fakatu'apule'anga, 'a ia 'oku kau ai 'a e totongi vave 'i he houa 24/7, kau atu 'a e FinTech, ko hono fakaava 'a e ngaahi fakafofonga fakapangikē mo e fetu'utaki 'a e API (Application Programming Interface), ko e ngaahi fakalakalaka 'o e lekooti fakapa'anga, ngaahi totonu fakalao

pea mo e ngaahi tekinolosia ke toe fakalelei ange 'a e faka'ilonga 'a e kau kasitoma'.

Hili 'a e ngāue misiona 'a e Pāngike 'a Māmani ki Tonga 'i Sepitema 2024, na'e kamata ai 'a e ngāue 'a e Pāngike Pule ke fokotu'u ha Sisitemi Totongi Fakafonua 'oku fakaonopooni. Ko e 'inivesimeni ko 'eni te ne liliu lahi ai 'a e fōtunga fakapa'anga 'a Tonga 'aki hono fakafaingofua 'a e totongi fakahangatonu he taimi pē ko ia ki he ngaahi totongi pa'anga kotoa pē, 'a ia 'oku kau ai 'a e totongi ngaahi mo'ua, totongi ki he fakatau koloa, pea mo e ngaahi totongi mei muli. 'E tokoni foki 'a e sisitemi ni ki he ngaahi fakalakalaka fakatekinolosia hange ko e totongi 'aki e QR code (Quick Response Code), pea 'e fakangofua ai 'a e kau FinTech mo e kau ngāue tokoni kehekehe ke nau kau mai ki he sēvesi ni.

Ko e 'uluaki makamaile ne fakahoko ko hono fa'u 'o e lao fakaangaanga ki he Ngaahi Sevesi Totongi, 'a ia na'e fakakakato 'i 'Epeleli 2025. Na'e tali 'a e lao ni 'e he Poate 'o e Kau Talekita' pea tuku atu ki he Potungaue Pa'anga' ke fakakakato 'a e ngaahi ngāue fakalao. 'Oku fokotu'u 'e he lao fo'ou ni ha totonu fakalao ki he pule'i 'o e kau sēvesi totongi pa'anga', 'a ia 'oku kau ai mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangikē hangē ko e kautaha pa'anga faka'ilekitulonika 'i he telefoni pea mo malu'i 'a e ngaahi me'a fakapa'anga 'a e kau kasitoma'. Ko e makatu'unga 'e ua 'oku kau ai:

- i. *Palani 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua:* 'Oku teuteu 'e he Pangikē Pule' ha palani fakaikiiki ke fakakakato 'aki 'a hono fokotu'u 'o e sisitemi totongi pa'anga fakafonua', 'a ia 'oku fakafuofua ke fakakakato 'i he faka'osinga 'o e ta'u 2025.
- ii. *Ngaahi Langa Fakalakalaka 'o e founa Totongi Pa'anga:* 'Oku palani ke fokotu'u 'a e ngaahi langa fakalakalaka ki he founa totongi pa'anga fakafonua' 'i he ta'u fakapa'anga 2026. Ko e lava ke fakahoko 'eni 'e tefito ia ha mateuteu fakatekinolosia mo e malava 'o e sisitemi 'o e ngaahi pangikē mo e kau FinTech ke fehokotaki ki ai 'a e fakalele 'i loto 'i he tu'unga fo'ou.

Ko hono fakalakalaka 'o e Sisitemi Totongi Pa'anga Fakafonua 'oku ne faka'ilonga'i 'a e fakalelei lahi ke toe fakaonopooni ange 'a e sekitoa fakapa'anga 'a Tonga, fakamālohia 'a e vave, malu, mo e fakakau 'o e ngaahi totongi ke 'aonga ki he ngaahi famili, ngaahi pisinisi, mo e Pule'anga'.

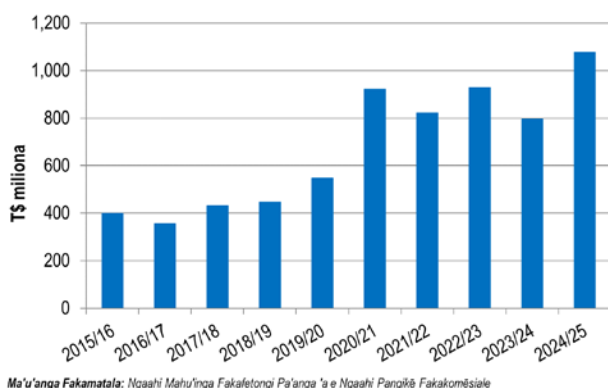
Māketi Fakapa'anga

Tokanga'i 'o e Pa'anga Talifaki 'oku tauhi 'i muli

Na'e tauhi 'a e pa'anga talifaki 'i muli' 'i he tu'unga fakafiemālie 'aupito, 'o mā'olunga 'i he tu'unga fe'unga 'a e IMF' ko e māhina 'e 7.3 'o e koloa hū mai' 'i he kotoa 'o e ta'u'. Na'e a'u 'a e pa'anga talifaki 'i muli' ki hono tu'unga mā'olunga taha' 'a ia ko e T\$933.5 miliona 'i he lolotonga 'o Siulai 2024 kimu'a pea toki holo ki he T\$925.1 miliona 'i he faka'osinga 'o Sune 2025', 'o fe'unga mo e māhina 'e 10.6 'o e koloa hū mai'. 'Oku fakahoa 'eni ki he T\$924.3 miliona (māhina 'e 11.9 'o e koloa hū mai') 'i he faka'osinga 'o Sune 2024'.

Ko e tu'unga fakafiemālie 'o e pa'anga talifaki 'i muli' 'oku ne fakahaa'i mai 'a e kei tafe malohi 'o e lī pa'anga mei muli', hū mai 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti mo e ngaahi poloseki 'a e Pule'anga', pea mo e ngaahi sino'i pa'anga hū mai makehe 'i he lolotonga e ta'u'.

Fakatata 2: Pa'anga Muli Hū Atu Hū Mai

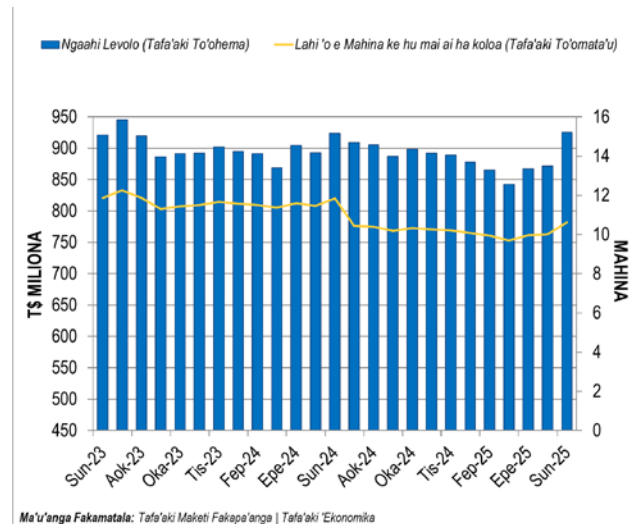
'I he māketi fefakatau'aki pa'anga muli', na'e lahi ange 'a e fakatau mai 'o e pa'anga muli' 'e he Pangikē Pule' 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Ko e lahi 'o e pa'anga muli ne fakatau mai' na'e fe'unga ia mo e T\$539.0 miliona 'o lahi si'i ange 'i he pa'anga muli ne fakatau atu' 'a ia ko e T\$538.3 miliona, 'o fe'unga fakakātoa ia mo e fakafetongi pa'anga muli 'e T\$1.1 piliona, lahi hake mei he T\$794.9 miliona 'o e ta'u kuo 'osi'. Na'e fakahoko 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi fefakatau'aki pa'anga muli 'e 1002 mo e Pule'anga' pea mo e ngaahi pangikē fakakomēsiale', pea totongi foki 'a e T\$729,100 ko e 'inasi fakapule'anga mei he ngaahi fefakatau'aki ko 'eni' ki he Potungāue Pa'anga'.

Ko e tu'utu'uni 'inivesi pa'anga 'a e Pangikē Pule' 'oku kei tokanga taha pē ki he malu, fe'unga 'a e pa'anga ngāue 'a e Pangikē Pule', pea mo tauhi ma'u 'a hono mahu'inga fakalūkufua', ka 'i he taimi tata ke fakalahi 'a e tupu' ki he lahi taha' 'i he uhouhonga 'o e ngaahi pole 'i he tu'unga ta'epau mo e feliuliaki 'a e māketi fakapa'anga fakamāmani lahi'. Ko e vahevahe 'a hono fakahū 'o e pa'anga talifaki 'i muli', 'oku lahi taha ki he pa'anga 'Ameilika, 'Aositelēlia mo e Nu'usila.

Ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi ola kovi 'o e fetō'aki 'a e mahu'inga 'o e pa'anga', na'e pule'i ai 'a e ngaahi fakahū pa'anga muli' fakatatau ki he kato fakafetongi pa'anga na'e fo'u 'aki e pa'anga Tonga'. Ka neongo ia, ko e ngaahi feliuliaki 'i he māketi fakapa'anga' pea mo e mavahe 'a e vahevahe 'a hono fakahu 'o e pa'anga' mei he tu'unga na'e fuofua fokotu'u' na'e tupu ai 'a e holo 'i hono toe fakamahu'inga' 'o e pa'anga talifaki 'i muli' 'i he pa'anga Tonga'.

Na'e holo 'a e tupu ne tākaki mei hono fakahū 'o e pa'anga talifaki' 'aki 'a e \$2.9 miliona fakafehoanaki ki he ta'u kuo'osi, 'o ha mahino mai ai 'a e holo 'i he ngaahi totongi tupu 'i he māketi fakamāmani lahi' makatu'unga mei hono holoki 'e he ngaahi pangikē pule' 'a 'Ameilika, Nu'usila mo 'Aositelēlia' 'a e ngaahi totongi tupu tu'utu'unī' ke tokoni ki hono kake'i e tupu faka'ekonomika' lolotonga 'a e hōloa 'i he ivi hikihihi 'o e totongi koloa'.

Fakatātā 3: Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Mulī – Fakamāhina

Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'a mau tokanga'i mo ngāue ki ha ngaahi kole ngofua totongi pa'anga ki muli 'e 794 'o fe'unga fakakātoa hono mahu'inga' mo e T\$437.3 miliona, 'a ia ko e

pēseti 'e 24 ai ko e ngaahi totongi pa'anga tefito (capital transactions). 'Oku fakahoa 'eni ki he ngaahi kole ngofua 'e 738 'i he ta'u kuo'osi'. 'Oku hoko 'a e ngaahi fakamatala 'oku ma'u mei he kole ngofua 'a e ngaahi kautaha lalahi' ko ha tokoni ofi ki hono fakafuofua 'i 'o e pa'anga talifaki 'a e fonua 'i tu'apule'anga', ngaahi tu'utu'uni ki hono 'inivesi 'a e pa'anga talifaki', kae pehē ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' pea mo fakapapau'i 'i he taimi tatau 'oku mo'oni mo falala'anga 'a e ngaahi totongi pa'anga'.

Na'a mau toe ngāue foki ki ha ngaahi tohi kole ngofua 'e 61 ki hono 'ave/to'oto'o 'o e pa'anga ki muli 'o fe'unga fakakātoa hono mahu'inga mo e T\$61.4 miliona ('o tatau pē 'a e pa'anga Tonga mo e pa'anga muli 'oku laka hake hono mahu'inga 'i he T\$10,000) lahiange ia 'i hono fakahoa ki he T\$57.6 miliona 'o e ta'u kuo'osi.

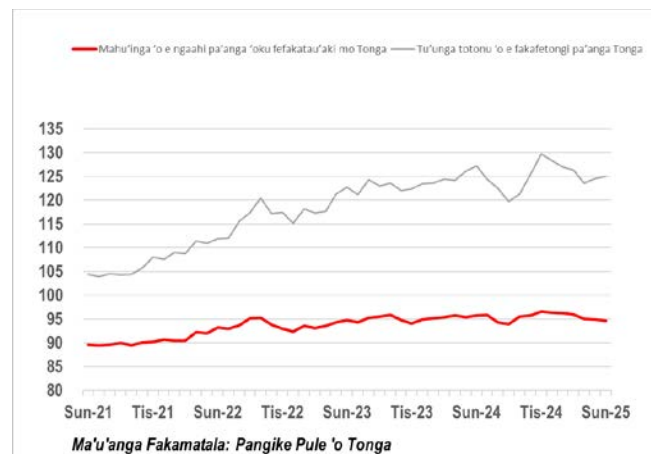
Na'e fakahoko foki mo hono vakai'i mo fakapapau'i 'a e ngaahi lipooti fakamāhina mei he ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha fetongi pa'anga muli', pea fakahoko ha ngaahi ako ke ne fakamalo'i'i ange 'a e muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e fe'ave'aki pa'anga ki muli.

Fakafetongi Pa'anga mo Muli

'Oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule' 'a e mahu'inga ke fakafetongi ai 'a e pa'anga Tonga' mo e ngaahi pa'anga muli', 'o fakatatau ki he mahu'inga 'o e me'afua 'a ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki lahi taha mo Tonga ni' pea mo e ngaahi hoa ngāue fakapa'anga'. 'Oku fakatefito 'a e mahu'inga fakafetongi pa'anga 'oku tuku atu 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale' ki he kakai' mei he ngaahi fika fakafetongi pa'anga (exchange rate) 'oku fika'i faka'aho 'e he Pangikē Pule'

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e muimui'i ofi 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi feliuliaki 'i he mahu'inga 'o e pa'anga Tonga', 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'oku malu 'a e tu'unga fefakatau'aki 'a e fonua' pea mo muli pea mo ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he totongi koloa', 'o fakatatau ki he taumu'a fakalukufua ke a'usia ha tupu faka'ekonōmika 'oku ma'uma'uluta.

Fakatātā 4: Mahu'inga 'o e Ngaahi Pa'anga Fefakatau'aki Mo Tonga & Tu'unga Totonu 'o e Fakafetongi Pa'anga.

'I he ta'u' 'o ngata ki Sune 2025', na'e vaivai ange fakalukufua 'a e pa'anga Tonga' 'i hono fakafetongi ki he pa'anga 'o e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo Tonga ni' tukukehe 'a e pa'anga Nu'usila' mo e 'Aositelēlia'. Ko e mālohi 'o e pa'anga Tonga', 'i hono fua'aki 'a e mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'oku fefakatau'aki mo ia' (NEER) na'e holo'aki e peseti 'e 1.16 'o hā mahino mai 'a e vavai ange 'a e pa'anga Tonga' 'i hono fakafetongi ki he pa'anga 'Amelika' kae mālohi ange 'aki e peseti 'e 0.04 'i he pa'anga Nu'usila' mo e peseti 'e 1.1 'i he pa'anga 'Aositelēlia'

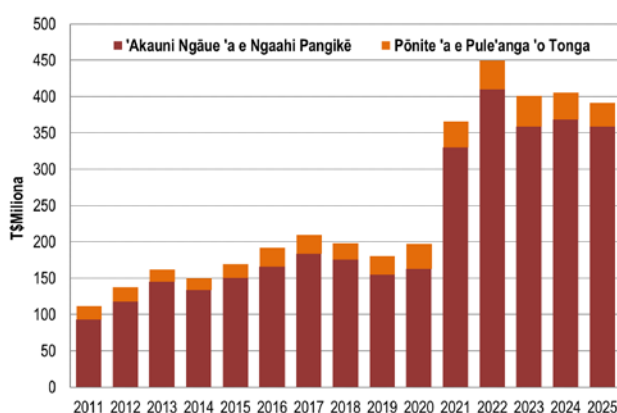
Na'e holo 'aki e peseti 'e 1.6 'a e tu'unga totonu 'o e fakafetongi pa'anga Tonga' (REER) 'o fenāpasi pē ia mo e holo 'i he mahu'inga 'o e ngaahi pa'anga 'oku fefakatau'aki mo ia' (NEER) pea mo e ma'ulalo ange 'a e hikihihi 'i he tu'unga 'o e totongi koloa 'a Tonga' 'o fakafehoanaki ki he ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo ia'. 'Oku fakahaa'i mai heni 'a e malohi ange 'a e tu'unga fe'au'auhi 'a e ngaahi koloa hū atu mei Tonga' 'i he ngaahi māketi fakatu'apule'anga'.

Ke ta'ota'ofi 'a e hikihihi 'i he totongi koloa' na'e hokohoko atu pē hono fakapapau'i 'oku muimui pau 'a e ngaahi kautaha fakafetongi pa'anga muli' ki he ngaahi fakangatangata kuo tu'utu'uni ke ngāue'aki'. 'Oku kei hokohoko atu pē hono pulusi 'e he Pangikē Pule' 'i he uepisaiti' 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga 'i hono fakahoa faka'aho mo fakauike 'a e ngaahi fakafetongi pa'anga muli' mo e ngaahi totongi 'oku hiliaki 'i he fehū'aki pa'anga mo muli', 'o fakataumu'a eni ke malava 'e he kakai 'o e fonua' ke nau fai ha ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga 'oku toe lelei ange.

Fakahoko 'a e Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga mo Hono Langa hake 'a e Māketi Fakapa'anga 'o Tonga

'I he fakamatala fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' 'i Fepueli 2025 na'e kei hokohoko atu pē 'a hono tokangaekina 'a e ngaahi hoha'a ki he hikihihi 'a e totongi koloa'. Na'e kei tu'uma'u pē 'i he peseti 'e 15 'a e lahi 'o e pa'anga 'a e ngaahi pangikē fakakomēsiale', 'a ia 'oku tu'utu'uni fakalao ke tauhi 'i he Pangikē Pule' 'i he lolotonga 'o e ta'u'. Na'e hokohoko atu pe 'a e kei mā'olunga 'o e hulu 'i he pa'anga ngaue 'a e ngaahi pangike 'o a'u ki he \$309 miliona, fakatatau mo e tupu 'i he pa'anga talifaki 'i muli'.

Fakatātā 5: Pa'anga Ngāue 'a e Ngaahi Pangike Fakalotofonua

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e 'ikai ke fakahoko ha nō 'i he vā 'o e ngaahi pangikē', pea na'e 'ikai mo ha kole ngofua ki he nō taimi nounou mei he Pangikē Pule' makatu'unga 'i he hulu ko ia 'a e pa'anga ngue 'a e ngaahi pangikē'.

Talu mei Nōvema 2024, na'e toe vakai'i 'e he Pangikē Pule', fakataha mo e tokoni mei he IMF, ha ngaahi founa ke toe fakamalohi'i ai 'ene founa ngaue ki he fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga' mo fakalelei'i 'a e ngaahi matavaivai 'i he ngaahi tu'utu'uni 'o e halanga totongi tupu' pea mo e fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga fakalotofonua'. 'I he lipooti 'a e IMF TA 'i Sanuali 2025', na'e fakahā mai ai 'a e ngaahi pole tefito 'o kau

ai 'a e hokohoko 'i he mā'olunga 'o e hulu 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē' pea mo e 'ikai ke fakahoko ha nō 'i he vā 'o e ngaahi pangikē', 'a ia 'oku ne kei fakafaingata'a'ia'i 'a e ngāue lelei 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga'. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue:

- *Ngaue'aki 'o ha fa'unga makatu'unga 'i he maketi'.*
- *Fakamālohia e ngaahi tu'utu'uni fakafetu'utaki'.*
- *Fa'u ha sistemi malohi ki hono pule'i mo hono fakafuofua 'o e lahi e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē'.*

Hili hono ma'u e ngofua mei he Poate' 'i March 2025', na'e tukupā 'a e Pangikē Pule' ke fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko 'eni ke fakalelei'i 'aki e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga' pea mo holoki e mā'olunga 'o e hulu 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē'.

Ola 'o e Ngaue Fakapa'anga

Na'e hokohoko ai pē 'a e malohi 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' 'i he lolotonga 'o e ta'u. Ko e tu'unga mahu'inga ki he koloa 'a e Pangikē Pule na'e fe'unga ia mo e \$51.7 miliona 'i he 'aho 30 'o Sune 2025, ko e hiki hake ia mei he \$42.8 miliona 'i he 2024. Ko e hiki ko 'eni, oku ne fakahā mahino mai ai 'a e lelei hono leva'i 'a hono ngaue'aki 'a e ngaahi koloa pea mo e ngaahi mo'ua. 'Oku fakalahi 'e he hiki ko 'eni 'a e tu'unga ma'uma'uluta 'o e tu'unga fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' mo 'ene ivi malava ke ne to'o 'a e ngaahi faingata'a faka'ekonomika fakalukufua 'e ala hoko. 'Oku pou pou'i 'e he tu'unga fakapa'anga malohi, 'a e malava 'a e Pangike Pule ke ne fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga, kau ai mo e ngaahi founa 'e ala fakamole lahi, 'i he taimi 'oku fiema'u ai ke malu'i 'a e tu'unga ma'uma'uluta 'o e totongi koloa mo malu'i 'a e fiema'u 'a e kakai.

Fakatatau ki hono 'atita'i 'o e fakamatala pa'anga 'a e Pangikē Pule ki he 2025, 'a ia ne fakahoko 'e he kautaha KPMG (Fiji), ko e ngaahi fakamatala to'oto'o konga lalahi 'eni ki he ola 'o e ta'u, pea ko hono fakaikiiki 'oku 'i he fakamatala tanaki fika 1.

Ngaahi Koloa mo e ngaahi mo'ua. Ko e fakakatoa 'o e koloa fakalukufua 'a e Pangikē Pule na'e fe'unga hono mahu'inga mo e \$984.0 miliona 'i Sune 2025, 'o fakahoa ki he \$979.9 miliona 'i he 2024 mo e \$963.1 miliona 'i he 2023. Ko e hiki ko 'eni 'oku makatu'unga ia 'i he lahi ange 'a e ngaahi totongi tupu tatanaki mei he ngaahi 'inivesi pa'anga 'i tu'apule'anga. 'I he tafa'aki 'o e ngaahi mo'ua, ne holo 'o makatu'unga 'i he holo 'a e ngaahi 'akauni ngaue 'a e ngaahi pangike fakakomesiale, 'i he 'uhinga ne toe lahi ange 'a 'enau fakatau pa'anga muli mei he Pangike Pule pea mo e toho 'o e pa'anga ke ngaue'aki 'e he kakai 'o e fonua.

Tupu fakapa'anga ki he ta'u. Ko e tupu fakapa'anga ki he ta'u 'o ngata ki he 'aho 30 Sune 2025 na'e fe'unga mo e \$32.5 miliona, fakahoa ia ki he \$35.8 miliona 'o e 2024 mo e \$20.4 miliona 'o e 2023. Neongo 'a e holo 'a e tupu ki he ta'u 'o fakahoa ki he ta'u kuo'osi, na'e mahulu hake 'a e tupu lolotonga 'aki 'a e \$5 miliona 'i he patiseti 'o e ta'u', makatu'unga 'i hono leva'i lelei 'a e ngaahi fakamole neongo 'a e holo 'a e totongi tupu 'i he ngaahi maketi 'inivesimeni.

Tepile 4: Fakafehoanaki 'o e ngaahi ola fakapa'anga 'i he ngaahi ta'u

	2025	2024	2023	2022	2021
Ngaahi Koloa Pa'anga Muli	957,558,391	952,671,684	940,998,055	878,165,991	719,707,467
Ngaahi Koloa Pa'anga Fakalotofonua	26,446,945	27,221,843	22,128,521	20,210,320	55,662,988
Ngaahi Koloa Fakalukufua	984,005,336	979,893,527	963,126,576	898,376,311	775,370,455
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli	123,119,308	102,559,963	140,094,098	103,511,006	70,125,399
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua	809,217,785	834,533,685	790,218,001	764,938,995	671,005,902
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua	932,337,093	937,093,648	930,312,099	868,450,001	741,131,301
Toenga Ngaahi Koloa	51,668,243	42,799,879	32,814,477	29,926,310	34,239,154
Tupu 'oku malava ke vahevahe	32,527,488	35,778,967	20,387,379	529,534	200,050
Fakahu ki he Pa'anga Talifaki Fakalukufua (30%)	9,758,246	10,733,690	6,116,214	158,860	60,015
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga Tonga (70%)	22,769,242	25,045,277	14,271,165	370,674	140,035

TOKATEU KI HE FAKATAMAKI FAKANGĀUE

Pule'i Fakatamaki Fakangāue.

I he ta'u 2025 na'e malava ke a'usia 'a e tu'unga fakalakalaka lahi ki hono teke mo fakamamafa'i 'a e fa'unga mo e tu'utu'uni ngaue ki he founa ke mapule'i 'o e ngaahi fakatāmaki 'oku malava ke ne hoko fakatu'upakē ke uesia 'a e fakahoko 'a e ngaahi taumu'a 'a e Pangikē Pule'. Ko e ngaahi lavame'a mahu'inga ko eni 'oku kau ki ai 'a e:

- *Fakapaasi mo fakahoko 'a e tu'utu'uni ki he Fa'unga Ngaue ki hono fakahinohino 'a e founa ki he fakahoko fatongia 'oku ne pule'i ke 'oua 'e malava ke hoko ha ngaue kākā pe faingata'a 'e ala hoko ki he fakahoko fatongia 'a e Pangikē' (Enterprise Risk Management).*
- *Kakato 'a hono fa'u 'a e pepa fakaangaanga ki he tu'utu'uni ki hono malu'i 'a e taha 'oku ne fakahā 'a e ta'efaitotonu' (Whistleblower Policy), pea mo e pepa fakaangaanga ki he tu'utu'uni ngaue ki he fakasi'isi'i pea moe faka'ehi'ehi 'a e malava ke fakahoko ha fatongia 'i he founa kākā moe hala (Fraud Policy).*

I he ngaahi tu'utu'uni ngāue ko eni 'oku ho'ata mai kitu'a 'a e tokanga mavahe 'a e Pangikē ki he fakahoko fatongia 'i he founa 'o e pule lelei mo e tukupā ki he fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'i he ngaahi 'ulungaanga 'o e faitotonu, falala'anga kae pehē ki hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'oku ne malava ke fakasi'isi'i pe ko e ta'ofi 'o ha hoko ha ngaahi fakatamaki te ne malava ke ne uesia 'a e ola mo e taumu'a ngāue 'a e Pangikē.

Palani Ngāue Talifaki

I he taumu'a ki hono fakapapau'i 'oku mateuteu 'a e Pāngike ke fakamālohia 'a e tu'unga malava 'a e ngāue'anga ke hoko atu pē 'a 'ene fakahoko fatongia 'o ka hoko ha fakatamaki fakatu'upakē, na'e malava ke kakato 'a hono alea'i pea fakahoko mo e palani ki hono fokotu'u 'o ha 'ofisi makehe 'i Fua'amotu 'i he feitu'u kemi Taliai. Ko e ngaahi fakamole fekau'aki mo hono palani'i, tā 'o e mape mo e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ki he fokotu'u 'ofisi ko eni, 'oku faka'asi hono mahu'inga fakapa'anga 'i he patiseti 'a e Pangikē Pule' ki he ta'u 2025. Ko e palani ngāue ko eni 'oku fakataumu'a ki ha taimi 'e hoko fakatu'upakē ai ha ngaahi maumau tupu mei ha ngaahi fakatamaki fakaenatula, palopalema faka-technikale pe ko ha ngaahi fakatamaki fakafonua 'o malava ke tāpuni ai 'a e fakahoko fatongia mei he 'ofisi lolotonga, ka 'i he taimi tatau 'e kei lele lelei pe 'a e ngāue pea mo e fakahoko 'a e fatongia 'o e Pangikē Pule' 'i hono fakapapau'i 'oku malu pea 'ikai ha

uesia ki he ngaahi ngāue faka-Pangike mei he 'ofisi fo'ou ko eni.

Ngaahi Mo'ua Fakatu'upakē.

I he fakama'opo'opo 'o e ta'u ngāue ki he 30 Sune 2025, na'e hoko 'a e Pangikē Pule ko ha faka'iloa ki he hopo kehekehe 'e tolu. Ko e hopo 'e ua ai 'oku felāve'i hangatonu ia mo mo ha faka'ilo na'e fakahoko 'e he Pule malolo mo e Sea malolo 'a e Poate 'o e kau Talekita 'a e Pangike Langa Fakalakalaka 'o Tonga'. Ko e faka'ilo ko eni 'oku lolotonga fakatatali ki he hopo fekau'aki mo e kole ki he Fakamaau'anga ke fakata'e'aonga'i 'aki 'a e 'uhinga 'e 'ikai ola lelei 'a e faka'ilo ko eni.

Ko e hopo hono tolu 'oku felāve'i ia mo hono faka'ilo 'e he Komisiona Pule ki he Fakafepaki'i 'a e faihala ke toe vakai'i mo sivi'i 'a e fai tu'utu'uni 'a e Pangikē. Ko e hopo ko eni 'oku ne sivi'i pe 'ahi'ahi 'a e mafai 'oku 'i he malumalu 'o e Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Faihala, pea koe faka'ilo ko eni 'oku lolotonga 'i he Fakamaau'anga Tangi', pea 'oku ngali ke ola lelei 'a e tangi ko eni.

Koe mahu'inga fakapa'anga ki he ngaahi maumau 'oku hoko mei he ngaahi faka'ilo ko eni, 'oku 'ikai malava ke fika'i ha mahu'inga fakapa'anga fakaofiofi 'oku falala'anga. Ko e mahu'inga fakapa'anga 'o ka 'i ai ha mo'ua 'o kapau 'e 'ikai ola lelei 'a e hopo ko eni, kae pehē ki ha ngaahi totongi 'o ha maumau ne hoko, pē ko e totongi 'a e ngaahi ngāue fakalao na'e fakahoko ki he hopo ko eni 'e 'ikai ke ne malava ke ne uesia 'a e tu'unga ma'uma'uluta fakapa'anga 'a e Pangike Pule'.

'Atita Fakalotofale

Koe polokalama ki hono fakahoko 'o e 'atita fakalotofale 'a e Pangikē ki he ta'u 2025 na'e fakahoko ia 'e he Pule 'Atita Fakalotofale 'a ia na'e fokotu'u ki he lakanga 'i Tisema 2023.

Na'e lava lelei 'a hono fakahoko 'o e 'atita'i fakalotofale 'o e tafa'aki Tokanga'i 'o e Pa'anga. Na'e kau ki ai moe lava ke 'atita'i 'a e tafa'aki 'o e Tekinolosa & Ma'u Fakamatala ka na'e fakahoko e 'atita ko eni 'e he kautaha fakavaha'a pule'anga koe Price Waterhouse Coopers (PWC), pea na'e kakato 'a e ngāue mo e lipooti ko eni 'i Tisema 2024. Ko e lipooti tau'ataina ko eni 'a e PwC ne makatu'unga mei ai hono fa'u 'o e palani ngāue ke fakahoko ki hono fakalakalaka'i mo toe fakamālohia 'a e ngaahi matavaivai ne malava ke fakatokanga'i.

Na'e kau mo e fokotu'utu'u palani ngāue 'a e tafa'aki 'o ngata ki he 30 Sune 2025 ki hono 'atita'i fakalotofale 'o e tafa'aki Maketi Fakapa'anga ka na'e 'ikai ke malava ke fakakakato 'a e ngāue ko eni 'i he a'u mai ki he 'aho 30 Sune 2025. 'I he'ene pehē 'oku fakamu'omu'a leva ia ki he palani ngāue 'a e tafa'aki ke kamata hono fakakakato. Na'e 'ikai ngata ai ka na'e toe tanaki mai ki he fatongia 'a e Pule 'Atita Fakalotofale 'a 'ene ngaahi tokoni ki he founa pule moe tataki 'o e FIU.

'I he fiema'u ke toe fakamālohia mo hono paotoloaki 'a e fakahoko fatongia 'a e tafa'aki' ne makatu'unga ai 'a hono toe tanaki 'a e tokotaha ngāue ki he tafa'aki 'o tokoua 'a e 'ofisa ngāue 'i he lolotonga 'o e ta'u:

Na'e 'i ai m oe ngaahi founa ki hono fakalakalaka'i 'a e 'ilo mo e taukei fakangāue 'o fakafou 'i he:

- *Ako 'a e kau 'Ofisa 'i he Tafa'aki Pa'anga: Na'e malava hono fakapaasi ke lesisita 'a e kau 'Ofisa*

mā'olunga 'e toko tolu ki he ako mataotao ki he tafa'aki fakapa'anga', tauhi tohi mo e 'atita.

- *Fakangaue 'o ha tokotaha ngāue: 'E toe tanaki mai 'a e 'ofisa e taha ki he ta'u fakapa'anga fo'ou ke fakatokolahi ki he tafa'aki ke ne malava ke fakahoko lelei 'a e fatongia faka'atita' kae pehē ki hono siofi 'a e ngaahi fakatamaki 'e malava ke ne uesia 'a e taumu'a ngāue 'a e Pangikē.*

'Oku fakahā 'i he ngaahi ngāue ko 'eni 'a e tukupā 'a e Pangikē ki hono te ke mo e fakalakalaka'i 'a e tafa'aki ki he 'atita fakalotofale ki ha tu'unga mā'olunga mo fakapalofesinale te ne malava ke ne tokoni'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakaloto'ingaue, fakahoko fatongia 'o ngaue'aki 'a e taumu'a ki he pule lelei kae pehē ki hono malava ke fakasi'isi'i pe pule'i 'o ha hoko 'a e ngaahi fakatamaki fakangāue te ne malava ke uesia 'a e taumu'a ngāue 'a e Pangikee'.

Tokanga'i 'o e Pa'anga

Na'e tūkunga lelei pē 'a e ngaahi ngāue ke fakapapau'i e pa'anga fakafonua 'oku tuku atu ke ngāue'aki' ko e pa'anga pepa mo e pa'anga maka 'oku 'i ha tu'unga fe'unga mo taau ke feau e ngaahi fiema'u fakapa'anga 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku mau toe fakamavahe'i mai foki 'o faka'auha 'a e ngaahi pa'anga pepa mo e pa'anga maka mei'he ngaahi pangikē fakakomesiale' kuo maumau mo 'ikai taau ke toe ngāue'aki 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni Ngāue fekau'aki mo e Pa'anga Taau'.

- **Pa'anga Pepa:** Na'e fe'unga moe \$125.9 miliona 'a e fakakātoa 'o e pa'anga pepa 'oku lolotonga tuku atu ke ngāue'aki 'i he fonua. 'I hono fakafehoanaki mo e ta'u fakapa'anga 2023/2024 na'e tupu 'aki 'a e peseti 'e 3.4 'a e lahi 'o e Pa'anga Pepa 'oku lolotonga ngaue'aki 'i he fonua' 'i hono lekooti 'i he ta'u 2024/2025. Koe tupu ko eni makatu'unga mei he lahi ange 'a e fiema'u ki he pa'anga polimā (polymer) kae pehe ki he uesia mei he hikihihi 'i he totongi 'o e koloa'. 'I he a'u mai ki he 'aho ni ko e ta'u hokohoko 'aki eni 'e nima 'oku kei lekooti pe koe pa'anga 'e \$2 moe pa'anga 'e \$5 'a e ongo pa'anga pepa 'oku lahitaha hono ngaue'aki.
- **Pa'anga Maka:** Na'e fe'unga moe peseti 'e 6.5% 'a e tupu ki he lahi 'o e pa'anga maka kuo tukuatu ke ngāue'aki 'i he fonua. Na'e lekooti 'a e tupu koeni 'o fe'unga moe \$6.4 miliona, 'a ia koe pa'anga maka hongofulu (10 seniti) na'e lahi hono tukuatu kitu'a.

Ko e ngaahi ola ko eni 'oku ne fakahaa'i ai 'a e tupu 'i he fiema'u ki hono ngāue'aki 'o e pa'anga pepa' mo e pa'anga maka'. Ka 'i he taimi tatau 'oku kei hokohoko lelei pē hono toe fakatauke'i 'a e kakai 'o e fonua' ke nau 'ilo mo maheni mo e pa'anga, kae pehē ki hono fakafaingamalie'i ki he taimi 'oku fiema'u ai.

Tepile 5: Pa'anga Pepa moe Pa'anga Maka Lolotonga Ngaue'aki

	20/21	21/22	22/23	23/24	24/25
Pa'anga Pepa (\$miliona)	111	132.7	112.3	122	125.9
Pa'anga Maka(\$miliona)	4.8	5.3	5.7	6	6.4
Fakakatoa	115.8	138.0	118.0	128.0	132.4

'I hono fakapapau'i 'oku feau 'a e fiema'u pa'anga 'a e kakai 'o e fonua' kae pehē ki he fakahoko lelei 'a e fatongia 'a e ngaahi pangikē faka-komesiale ki hono tukuatu 'a e ngaahi pa'anga 'oku taau mo lelei 'aupito ki hono ngaue'aki. Na'e 'i ai 'a e ngaahi liliu ki hono toe fakamalohia 'a e tafa'aki Pa'anga 'aki 'a hono toe fakafaingofua ange 'a e tu'utu'uni ngāue. Ko e liliu ko eni 'oku toe lelei ange pea vave ange 'a e ngāue ki hono tuku atu 'o e pa'anga 'oku ma'a mo lelei 'aupito ke toe ngāue'aki, kae pehē ki he toe vave ange 'a e ngāue ki he ngaahi pa'anga 'oku fakahū mai 'e he ngaahi pangikē faka-komesiale ke toe fai hono sivi'i pe 'oku taau ke toe tuku atu ki he kakai 'o e fonua.

Na'e fe'unga mo e pāsolo pa'anga 'e 872 na'e lekooti 'i he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga 2024/2025 na'e malava ke fakahū mai mei he ngaahi pangikē faka-komesiale. Na'e 'i ai foki mo e toenga pāsolo pa'anga 'e 11 mei he ta'u fakapa'anga 2023/2024 ne toki lava e ngāue ki ai 'i he ta'u fakapa'anga 2024/2025. Ko e ngaahi ngāue ko eni 'a ia ko hono toe sivi'i pea fili 'a e ngaahi pa'anga 'oku kei taau mo sai ke toe ngāue'aki pea fakamavahe'i ia 'o toe fa'o fo'ou ke tuku atu ki he ngaahi pangikē faka-komesiale kae faka'auha leva e ngaahi pa'anga 'oku 'ikai sai ke toe ngaue'aki. Na'e fe'unga leva moe pāsolo pa'anga 'e 862 na'e malava ke fai e ngāue ki ai 'o ma'u e taimi fiemau 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue ke fai e ngāue ki ai 'i loto 'i he 'aho 'e 10 mei he 'aho na'e fakahū mai mei he ngaahi pangikē faka-komesiale.

- Ko e ngaahi pa'anga leva hili hono sivi'i 'oku kei taau ke ngāue'aki pea 'oku kei ma'a 'oku toe fa'o fo'ou leva ia ke toe tuku atu kitu'a.
- Na'e fe'unga leva mo e ngaahi pāsolo pa'anga ke faka'auha 'e 560 ko e ngaahi pa'anga ia kuo osi fakapapau'i 'oku 'ikai taau ke toe ngaue'aki 'o fakatatau ki hono fakapapau'i ko e pa'anga lelei 'oku fiemau ke ngaue'aki 'i he Fonua.

'I he a'u mai ki he 'aho 30 Sune 2025, na'e fe'unga mo e pāsolo pa'anga 'e 21 ne fakahū mai mei he ngaahi pangikē fakakomesiale na'e te'eki ai ke lava ha ngāue ki ai, ka 'e toki fakahoko 'a e ngāue ki ai 'i he ta'u fakapa'anga hoko. 'Oku kau ki heni mo e pāsolo pa'anga ke faka'auha 'e 46 'e toki faka'auha 'i he ta'u fakapa'anga hoko.

Ko e tepile 'a e Pangike Pule 'i he kau atu ki he Tonga Trade Fair, 'i hono faka'ali'ali 'a e pa'anga 'a e fonua mo e ngaahi pa'anga faka-manatu

Ko e lava lelei 'a e ngāue ko eni 'oku ne fakamahino ai 'a e fai 'osikiavelenga mo e ngaue fakataha 'a e tafa'aki ki hono fakahoko lelei mo vave honau fatongia ki hono toe fakapapau'i ko e pa'anga 'oku ngāue'aki 'oku taau pea ma'a 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue 'a e Pangikē Pule'.

Tepile 6: Ngaahi Pasolo Pa'anga.

Ta'u Fakapa'anga 2024/25			
	Lahi 'o e Pasolo	Lahi 'o e Lau'i Pa'anga	Mahu'inga (TOP\$)
Kamata 1 Siulai 2024	11	39,214	1,203,494
Pasolo fakahu mai	872	4,152,375	136,525,318
Pasolo na'e lava e ngaue kiai	862	4,103,143	134,688,673
Tapuni 30 Sune 2025	21	88,472	3,040,139

Polokalama Fakataukei

'I hono fakamahino 'a e mahu'inga 'a hono fakapapau'i ko e pa'anga 'oku tuku atu 'i he lelei taha, pau mo taau, na'e fakahoko ai 'a e ngaahi polokalama fakataukei ke ta'ofi hono maumau'i 'a e lau'i pa'anga kae pehē ki he fo'u pa'anga loi:

- Na'e kau heni 'a e polokalama fakataukei ke 'ilo mo maheni 'a e kakai 'o e fonua' ki he mahu'inga 'o e lau'i pa'anga 'o fakafou 'i he ngaahi talanoa mo e fanau ako kolisi, lautohi pule'anga 'i he vahe fonua Tongatapu, Vava'u, 'Eua mo Ha'apai.

- Pulusi e ngaahi ongoongo tuku atu 'o fakatokanga ki he kakai 'o e fonua' ki hono maumau'i 'o e pa'anga pepa pea mo e tautea 'e ala hilifaki ki he ngāue hala'i 'o e pa'anga 'o e fonua.

Ko e ngaahi polokalama ko eni na'e malava ai ke toe tokolahi ange 'a e kakai 'oku nau 'ilo ki he ngaahi mahu'inga 'o e pa'anga pea toe lelei ange ai moe fakahoko ngaue o fakatatau ki he lao.

Polokalama Fakataukei

Pa'anga Maka Faka-manatu

'I he lolotonga 'o e ta'u', na'e fakalakalaka ai hono fakatau atu 'a e ngaahi pa'anga fakamanatu'. Na'e hokohoko atu ai pē 'emau fengāue'aki mo e kau kasitomā 'i hono feau e ngaahi fiema'u pa'anga fakamanatu'. Ko e fuofua taimi eni ne kau ai 'a e la'i pa'anga sipesimeni (specimen) 'i he fakatau atu pea na'e fu'u manakoa 'aupito, 'o tokoni ia ki he ola ma'olunga 'o e fakatau. Ko e pa'anga hū mai fakakātoa na'e tānaki mei' he pa'anga maka fakamanatu' mo e seti pa'anga pepa', na'e hiki ki he \$0.393 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he \$0.175 miliona 'o e taketi ki he ta'u'. Ko e ola eni 'o e ngaahi fengāue'aki vāofi mo e kau kasitoma pea mo e toe tokolahi ange 'a hono manakoa e Pa'anga Tonga'.

Faka'ali'ali 'o e Pa'anga Fakamanatu

'Oku kei tu'ulāhoko ai pē 'a e fua fatongia 'aufuatō 'a e Tafa'aki Pa'anga' ke a'usia 'emau ngaahi taumu'a ngaue. 'Oku hā eni hono fakalelei'i e ngaahi founa ngāue', fakalakalaka'i e ngaahi tu'utu'uni ngāue' pea pehē ki ha ngaahi founa ke tupulaki ai e fakatau atu 'o e pa'anga fakamanatu' ke tokoni ki he pa'anga hū mai' pea fakalelei'i fakatekinolosia e ngaahi founa ngāue'.

Ngaahi ngāue ke tokoni'i 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Pule

Tafa'aki 'o e Tekinolosia & Ma'u Fakamatala

Na'e kei tu'u ma'u pē 'a e tokanga 'a e Tafa'aki Ma'u Fakamatala mo e Tekinolosia ke kei tauhi ai pē 'a e tu'unga malu 'a e netiueka fakakomipiuta 'a e ngāue'anga, pea ke faingamālie ma'u pē koe'uhi ke tu'u ko e pou pou mo e tokoni ki he ngaahi ngāue 'a e Pangikē Pule'. 'Oku hoko foki 'a e tekinolosia ko e me'angāue mahu'inga ia ke ne teke 'a e ola lelei 'a e fakahoko fatongia, pea ke tokoni ke a'usia 'e he Pangikē 'a 'ene ngaahi taumu'a ngāue'. Ko e founa ngāue ia 'oku fakahoko'aki 'a e mapule'i 'o e ngaahi tekinolosia 'i he ngāue'anga ke fakapalanisi 'a e 'ilo fo'ou pea mo e ngaahi malu'i, pea ke ō fakataha 'a e tu'unga falala'anga 'o e tekinolosia mo e faingamālie ke toe lava pē 'o fakalakalaka' ki mu'a.

Ngaahi ngāue ki he Tu'unga Malu Fakakomipiuta

'Oku 'ikai pē ke toe veiveiua 'a e mahu'inga'ia 'a e Pangikē 'i he ngaahi tu'unga malu fakakomipiuta, 'i hono muimui'i ofi 'a e ngaahi ngāue te ne uesia tamaki 'a e ngaahi sisitemi fakakomipiuta, pea mo hono 'ilo vave 'a e ngaahi vaivai'anga 'i he ngaahi sisitemi fakakomipiuta ke malu'i 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi me'a ngāue 'a e Pangikē'. 'Oku toe hiki hake 'a e tokanga lahi 'a e Pangikē ki hono fakalakalaka' 'a e tu'unga malu 'o 'ene sisitemi fakakomipiuta koe'uhi ko e ngaahi 'ohofi fakakomipiuta ne hoko ki he ngaahi ngāue'anga kehekehe pē 'i he fonua'.

Fakalelei'i 'o e ngaahi Fokotu'utu'u Malu'i

Na'e fokotu'utu'u foki ha ngaahi polokalama fakataukei ke toe fakalakalaka' 'a e tu'unga malu 'o e ngaahi naunau fakakomipiuta, pea ne fakahoko 'eni ma'a e kau ngāue, pea tokoni ki ai 'a e ngaahi fevahevahe'aki mo e ngaahi kautaha fakapa'anga, ko e Pule'anga 'o fakafou 'i he TongaCERT, pea mo e ngaahi pangikē pule 'i he vāhenga Pasifiki.

Ne lava foki mo hono fokotu'u 'o e me'angāue ke malu'i 'a e sisitemi meili faka'elekitulōnika, pea 'oku fakalakalaka' ai 'a e tu'unga malu 'o e sisitemi meili mei he ngaahi meili fakatu'utāmaki'. Ko e sisitemi ko 'eni 'oku ne tokoni' ai 'a e ngaahi polokalama fakataukei 'o e kau ngāue ke toe fakalakalaka'ange 'enau 'ilo mo 'enau mahino' 'a e ngaahi 'ohofi fakakomipiuta 'oku fai 'i he sisitemi meili faka'elekitulōnika'.

Na'e kau foki pea mo hono fokotu'u 'o ha sisitemi ke ne pule'i mo muimui'i 'a e tu'unga vaivai'anga 'o e ngaahi naunau fakakomipiuta, pea 'oku 'omai 'e he sisitemi ko 'eni 'a e ngaahi fakamatala fakaikiiki felāve'i mo e tu'unga malu 'oku 'i ai 'a e ngaahi naunau mo e ngaahi sisitemi 'oku 'i he netiueka fakakomipiuta 'a e Pangikē Pule. 'Oku 'omai ai mo e faingamālie ke fakasi'isi'i ai ha faingamālie ke hoko ha fakatamaki te ne uesia 'a e ngaahi sisitemi mo e ngaahi naunau fakakomipiuta'.

Polokalama Ako ma'a e Kau Ngāue

Na'e fakahoko foki 'a e ngaahi ako fakataukei ma'a e kau ngāue ke toe fakalakalaka' 'enau 'ilo fekau'aki mo e ngaahi tu'unga malu fakakomipiuta'. 'Oku mahu'inga 'aupito ke hiki hake 'a e tu'unga 'ilo 'a e kau ngāue ki he ngaahi me'a ni, koe'uhi ke nau toe mateuteu ange pea pukepuke foki mo e tu'unga malu 'a e ngāue'anga'.

Tu'unga mateuteu ke tali 'a e ngaahi fakatamaki fakakomipiuta

Na'e fakakakato foki 'i Nōvema 2024 'a hono 'ahi'ahi' 'e he Timi Tokoni ki he Ngaahi Fakatamaki Fakakomipiuta 'a 'enau Palani ki he Ngaahi Fakatamaki Fakakomipiuta'. Ko e konga ia 'o e polokalama 'ahi'ahi ko 'eni ko hono toe vakai'i pea mo hono toe monomono 'o e palani ke kakato pea toe fakamālohi ange 'a e ngaahi founa ngāue'. 'I he lava ange 'a e polokalama 'ahi'ahi ko 'eni, ne kakato ai pē mo hono toe vakai'i faka'auliliki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue, ngaahi founa ngāue, ngaahi fakahinohino, pea na'e tefito 'eni 'i he ngaahi me'a ne ako mei he polokalama 'ahi'ahi. 'Oku fakapapau'i heni 'a e feinga ko ia ke kei hokohoko atu pē 'a hono fakalakalaka' 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he tu'unga malu fakakomipiuta'.

'I he konga kimui 'o e ta'u 2024, ne kakato ai pē pea mo e Polokalama Sivi 'a e Kautaha Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga (SWIFT), pea ne lava ai pē 'o fakapapau'i 'oku fakakakato pē 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi fiema'u mei he polokalama ko 'eni. Ko e fakamo'oni ia ki he tukupā 'oku fai 'e he Pangikē Pule ke taliui ki he ngaahi fiema'u fakavaha'apule'anga ki he tu'unga malu 'o e ngāue fakapangikē'.

Na'e kakato foki pea mo hono toe vakai'i 'o e ngaahi ngofua fakakomipiuta 'a e kau ngāue ki he ngaahi sisitemi, 'i he feinga

ai pē ke malu mo hao 'a e ngaahi fakamatala 'oku tauhi 'i he ngaahi sisitemi kotoa pē 'a e Pangikē Pule'.

Ngaahi Fakalelei Fakatekinolosia & Fakalelei ki he Tu'unga Malu Fakakomipiuta

Ngaahi Ngāue ki hono Tokanga'i 'o e Netiueka Fakakomipiuta & 'Analaiso

'Oku hokohoko atu pē 'a e ngaahi ngāue ki hono fakalakalaka'i 'o e tu'unga malu 'o e netiueka fakakomipiuta, pea ne kakato ai 'a hono fokotu'u 'o ha sisitemi 'oku ne tokanga'i 'a e netiueka. 'Oku tănaki 'e he sisitemi ko 'eni 'a e ngaahi fakamatala mei he ngaahi me'angāue mei he netiueka pea fakahoko mo hono 'analaiso 'o e ngaahi fakamatala ko ia'. 'Oku 'omai ai pē 'e he sisitemi ko 'eni 'a e tu'unga totonu 'oku 'i ai 'a e tu'unga malu 'o e netiueka fakakomipiuta, pea 'oku tokoni lahi 'aupito 'eni ki he toe lelei ange 'a e vakai 'a e tafa'aki ki he ngaahi ngāue kotoa pē 'oku hoko 'i he netiueka fakakomipiuta'.

Ko e taha 'o e ngaahi lavame'a 'o e ta'u fakapa'anga ko 'eni, ko e kakato ko ia 'i Nōvema 2024 'a hono 'aotita'i 'o e tafa'aki, pea na'e fakahoko mai 'i he lipooti 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga 'aupito ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e netiueka pea mo e ngaahi me'angāue fakakomipiuta 'a e Pangikē Pule'. 'Oku tokoni lahi 'aupito 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni ki he toe mahino ange 'a e ngaahi ngāue fakalelei ke fai ke toe lelei ange 'a e tu'unga malu 'o e netiueka, ngaahi sisitemi pea mo e ngaahi me'angāue fakakomipiuta'.

Fakalakalaka'i 'o e Ngaahi Me'angāue

Na'e lava kakato foki mo hono fakafo'ou mai 'o e ngaahi mīsini komipiuta 'a e kau ngāue, 'i he feinga pē ke fakapapau'i 'oku 'oange ki he kau ngāue 'a e me'angāue fo'ou pea ko e lelei taha ia 'o e kuonga, 'i he faka'amu ke tokoni ki he'enau fua fatongia ke toe leleiange.

'Ahi'ahi'i 'o ha ngaahi sisitemi fo'ou

Na'e kakato foki mo hono 'ahi'ahi'i 'a e polokalama fakakomipiuta ko ia ko e Office 365 'i ha konga pē 'o e kau ngāue, kae toki fakakakato ki he toenga 'o e kau ngāue 'i he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga hoko'. Ko e fokotu'utu'u ngāue ko 'eni ko e taha pē ia 'o e feinga ke fakalakalaka'i 'a e ngaahi me'angāue pea mo e ngaahi polokalama fakakomipiuta'.

Ngaahi Sēvesi Fakakomipiuta & Ngaahi Ngāue Fa'u Fo'ou

Fakalelei'i 'o e Peesi 'Initaneti

Na'e lava foki mo hono fakalelei'i 'o e peesi 'initaneti 'a e Pangikē Pule ke toe hā fo'ou pea matamatalelei foki ke toe

leleiange ai 'a e vakai mo hono ngāue'aki 'e kinautolu 'oku nau ma'u fakamatala mei ai'. Ko e taha 'o e ngaahi liliu tefito 'i he ngāue ko 'eni ko hono tănaki atu 'a e sēvesi ko ia ke lava pē 'o lesisita 'i he peesi 'okapau 'oku nau fiema'u ke nau 'ilo ki he ngaahi ongoongo tuku atu mo e ngaahi fanongonongo 'i he peesi 'initaneti'. 'Oku 'i ai foki mo e me'a ngāue ke ne lava 'o tănaki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo kinautolu 'oku nau hū ki he peesi 'initaneti pea lipooti foki mo e anga e ngāue 'a e peesi mo hono ngaahi fakamatala fakaikiiki'.

Ngaahi Ngāue Fa'u Fo'ou

Ne fai foki mo hono vakai'i ke fa'u ha sisitemi ki hono mapule'i 'o e ngaahi fakamatala mei he loki tauhi'anga pa'anga, 'a ia ko e ngāue ko 'eni 'oku kei hokohoko atu pē pea mo e faka'amu ke kakato lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'oku hoko mai'. Ko e faka'amu ke tokoni 'a e sisitemi ko 'eni ki he toe lelei ange 'a hono mapule'i 'o e pa'anga, pea tokoni foki ki he ngāue ki hono tokanga'i mo hono tauhi 'o e pa'anga'.

Ngaahi Ngāue ki he Tu'unga Mateuteu ki he Hoko Atu 'a e Ngāue mei ha Fakatamaki

Tu'unga Mateuteu Fakangāue

Na'e fai foki mo e tokanga ki hono fokotu'utu'u ha palani mateuteu ki he hoko atu 'a e ngāue hili ha fakatamaki, pea mo e palani fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki'. 'Oku nga'unu pē ki mu'a 'a e ngāue 'oku lolotonga fakahoko ki hono fokotu'u ha 'ōfisi makehe 'a e Pangikē ke hiki ki ai 'a e ngāue 'oka hoko ha fakatamaki 'o ne uesia 'a e tu'unga malu 'o e 'ōfisi lolotonga'. 'Oku tokoni pē 'a e ngāue ko 'eni ki he tu'unga mateuteu mo e ivi malava 'a e ngāue'anga ke hoko atu 'ene fua fatongia mo 'ene fakaakeake mei he fakatamaki 'e hoko.

Ngaahi Ngāue Tokoni ki he Ngaahi Tafa'aki kehe

Ko e tokoni ki he teuteu 'o e ngaahi tohi fakamatala

'Oku tu'u pē 'a e tafa'aki ke fai ha tokoni ki he toenga 'o e ngaahi tafa'aki kehe, 'o kau ki ai 'a e ngaahi tokoni ki he teuteu'i 'o e ngaahi tohi fakamatala 'oku tuku atu'. Na'e kau pē ki heni mo e ngaahi ngāue tokoni ki hono teuteu'i 'a e ngaahi fakamatala ke fakapipiki ki he matapā 'a e ngāue'anga 'i he Hala Vuna, teuteu'i 'o e lipooti fakata'u', ngaahi tohi fakamatala ki he ngaahi ngāue fekau'aki mo e pa'anga', pea mo e ngaahi ngāue kehe pē 'oku fiema'u mai mei he ngaahi tafa'aki kehe'.

Vakai ki he Kaha'u

'Oku hokohoko mai pē mo e ngaahi ngāue ia ki he ta'u fakapa'anga 'oku hoko mai'. 'Oku kau ki heni 'a e fiema'u 'e he Kautaha Totongi Pa'anga Fakavaha'apule'anga (SWIFT)

ke liliu kotoa 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga ki he tu'unga fakamāmanilahi ko e ISO 20022, ko hono fakakakato ko ia 'o e polokalama Office 265 ki he toenga 'o e kau ngāue, ko e fakakakato 'o e ngāue ki hono fa'u fo'ou 'o e sisitemi ki he tokanga'i 'o e ngaahi ngāue ki he pa'anga, pea mo hono toe vakai'i ko ia 'o e ngaahi fokotu'utu'u ki he netiueka fakakomipiuta'.

Va'a Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa

Ko e Va'a Tokanga'i 'o e Ngaahi Koloa 'a e Pangikee' 'oku nau fakahoko 'a hono tauhi mo fakapapau'i 'oku hao mo malu 'a e falengāue', ngaahi naunau, 'ātakai ngāue pea ko e ngaahi me'angāue mo e ngaahi mīsini ki hono fakalele 'o e Pangikē 'oku 'i he tu'unga lelei. 'Oku toe fakafatongia'aki foki 'a e tafa'aki ko 'eni' 'a hono tokanga'i e ngaahi palani ke fakapapau'i 'oku hokohoko atu pē 'a e fakahoko ngāue 'a e Pangikē' 'i ha taimi 'oku hoko ai pe hili ha ngaahi fakatamaki fakatu'upake.

Ko e ta'u fakapa'anga 2024/25, na'e hokohoko atu pē 'a e ngāue 'osikiavelenga 'a e tafa'aki ni ke pukepuke 'a e tu'unga ma'olunga 'a hono tokanga'i 'o e falengāue', 'ātakai 'o e ngāue'anga, ngaahi naunau pea mo e ngaahi misini ngāue 'a e Pangikē. 'Oku malava lelei 'e he tafa'aki ni 'o fakahoko 'a e ngaahi sevesi vave, fakafe'unga e ngaahi fakamole pea mo fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga lelei 'a e falengāue. Makatu'unga eni 'i he fengāue'aki vāofi 'a e tafa'aki ni mo ha ngaahi kautaha mei tu'a kenau fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ha taukei makehe ki ai. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi vā fengāue'aki ko eni ki hono fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia' kae fakamalohia pea mo pukepuke 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o e Pangikee' 'i ha tu'unga lelei. 'Oku toe tokoni foki 'a e tafa'aki ni ki hono fakalele'i pea mo fakapapau'i 'oku hao mo malu 'a e 'ātakai ngāue' ki he kau ngāue 'o e Pangikee' pea mo kinautolu 'oku nau 'a'ahi pe ngāue'aki 'a e ngaahi 'ofisi 'o e Pangikee'.

Ngaahi Ngāue Fakalelei mo Fakalakalaka Lalahi.

Fakalelei ki he Ngaahi Sisitemi Ngāue Mahu'inga.

Ko e ngāue lahi na'e fakahoko ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi sisitemi mahu'inga 'i he falengāue' ke fakapapau'i 'oku 'i ha tu'unga falala'anga pea toe vave ange ai 'a e fakahoko ngāue 'a e Pangikee'. 'Oku kau ki heni 'a hono:

- *Fakalelei'i 'o e ngaahi naunau palama 'a e Pangikee'*: Kakato 'a e konga 'uluaki ki hono fakalelei'i 'a e sisitemi palama 'o e falengāue' tautautefito ki he ma'u'anga vai' ke malava 'o tufaki pea mo ngāue lelei he taimi kotoa pe.
- *Fakalelei'i 'a e Mīsini 'Ea Fakamokomoko*:

Hokohoko atu pe 'a e ngāue ki he konga faka'osi 'a hono fakalelei'i 'a e mīsini 'ea fakamokomoko' ke toe lelei ange 'a 'ene ma'u ivi faka'uhila pea toe malava ke pule'i lelei 'a e feliuliaki e 'ea 'i he ngāue'anga.

- *Ngaahi Naunau Faka'uhila Lalahi*: Na'e lava lelei 'a e ngāue fakalelei ki he mīsini 'oku ne tufa tatau 'a e 'uhila' tautautefito ki he ngaahi laine 'uhila mahu'inga 'a e falengāue ke fakapapau'i 'oku ngāue lelei pea mo falala'anga 'a e ma'u'anga 'uhila 'a e Pangikee'.

Ngaahi Ngāue Fakalelei Makehe

- *Fakahoko 'a e konga 'uluaki ki hono fetongi 'o e mīsini 'Ea Fakamokomoko ki he 'ofisi 'a e Kau Ka'ate Le'o 'a e Pangikee, 'ofisi Faka-'Amipasitoa Siapani pea mo e loki Fakataha'anga 'a e Poate 'a e Pangikē ke fakapapau'i 'oku 'i ha tu'unga lelei 'a e ngaahi 'elia mahu'inga ni.*
- *Hokohoko atu pe 'a e ngāue ki hono fakalelei'i 'o e 'ofisi Faka-'Amipasitoa 'o 'Amelika ke tuha mo taa'u mo 'enau ngaahi fiema'u takitaha.*

Fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fakamalu'i

'Oku fakamamafa'i 'e he Pangikē 'a e mahu'inga 'o e malu mo e malohi 'a e fa'unga 'o e falengāue' 'aki 'a hono toe sivi'i 'a e tu'unga falala'anga lolotonga 'o e falengāue:

- *Sivi'i 'a e tu'unga mālohi 'o e falengāue kene matu'uaki ha Mofuike*: Kakato 'a e ngāue ki hono toe sivi'i 'a e tu'unga mālohi 'o e falengāue 'o kapau 'e hoko ha mofuike. 'Oku hoko atu 'a e ngāue ke fakakakato 'a e ngaahi fokotu'u mei he ola 'a e lipooti' ke fakapapau'i 'oku fenāpasi pea mo e ngaahi tu'utu'uni ki he tu'unga malu lolotonga.
- *Fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakamalu'i 'a e Potungāue Tamate Afi*: Na'e fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi fokotu'u mei he lipooti 'a e Potungāue Tamate Afi mo e Me'a Fakafokifā 'a Tonga' 'i he kakato 'enau sivi e tu'unga malu 'oku 'i ai 'a e falengāue' 'oka hoko ha vela. Ko e ngaahi ngāue ko eni' na'e kau ki ai mo e ngaahi fakalelei ke ne pukepuke 'a e tu'unga hao mo e malu 'a e falengāue 'i ha hoko ha fakatamaki fakatupu 'e ha afi.
- *Fakamalohia Tu'unga Fakamalu'i 'o e Pangikē*: Kakato 'a hono toe vakai'i 'a e ngaahi sevesi fakamalu'i 'a e ngāue'anga pea mo hono fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi fokotu'u mei' he lipooti' ke fakamalohia'aki e ngaahi tu'unga fakamalu'i pea mo e founa malu'i 'a e Pangikee'.

Polokalama Malu'i mo e Pule'i 'o e Faingamālie ki ha Fakatamaki Fakangāue

- Fakakakato hono fakamahu'inga fakapa'anga 'a e fale 'o e Pangikē Pule' ki hono fakafo'ou 'a e polokalama malu'i' ke fakapapau'i 'oku malu'i 'a e ngaahi koloa 'a e Pangikē Pule'.
- Na'e hokohoko atu ai pe 'a e fengāue'aki mo e kautaha 'oku nau tokanga'i hono alea'i 'a e Polokalama Malu'i 'a e Pangikē Pule' ke fakapapau'i 'oku 'i ha tu'unga lelei.

Mateuteu ke hoko atu e ngāue angamaheni' 'i ha taimi 'oku hoko ai pe hili ha ngaahi fakatamaki fakatu'upake

Palani Fakaakeake mei ha Ngaahi Fakatamaki

- Na'e fakahoko ha fekumi ki ha ngaahi founa ke ngāue'aki ki hano fokotu'u ha falengāue 'e taha 'a e Pangikē Pule' 'i ha 'elia makehe mei' he falengāue lolotonga. 'Oku toe fakalakalaka ange ai 'a e tu'unga mateuteu 'a e Pangikē ke fakapapau'i 'e kei hoko atu pe 'a e fua fatongia 'a e Pangikē 'o ka hoko ha fakatamaki fakatu'upake. 'Oku kei mahu'inga ai pe 'a hono fa'u mo faka'ataa 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he hoko atu 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangikē Pule' 'i ha hoko ha fakatamaki ke ne tataki 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko he palani tokateu 'o fakatatau mo e ngaahi faingamālie ki ha fakatamaki 'oku tu'u laveangofua ai 'a e Pangikē.
- Ko e ngaahi fakalelei ke toe mateuteu ange 'a e Pangikē Pule' ki ha ngaahi fakatamaki fakatu'upakē 'oku fakahoko 'aki ia ha ngaahi palani ngāue pea mo hono toe sivi'i 'a e ngaahi ngāue lalahi'.

Fengāue'aki mo kinautolu 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi 'ofisi 'o e Pangikē pea mo hono Pule'i 'a e Ngaahi Koloa:

Pule'i 'a e Lisi mo e ngaahi Sevesi kiate nautolu 'oku nau ngaue'aki 'a e ngaahi 'ofisi 'a e Pangikē

- Na'e lava lelei 'a hono toe vakai'i pea mo hono fakafo'ou 'a e aleapau mo e 'ofisi 'a e Japan International Cooperation Agency (JICA) ki ha ta'u 'e tolu. 'Oku ne pukepuke ai 'a e mahu'inga e vā fengāue'aki' ni.
- Na'e hokohoko atu ai pe 'a hono fakahoko ha ngaahi sevesi ma'olunga mo lelei kiate nautolu 'oku ngāue'aki e ngaahi 'ofisi 'a e Pangikē Pule'.

Tu'unga Ma'olunga hono Pule'i e Ngaahi Koloa mo e Sevesi

- Na'e fakahoko ha fengāue'aki pea mo e kautaha CPM Ltd kenau pule'i mo tokanga'i 'a e ngaahi Koloa mo e Sevesi 'a e Pangikē. Na'e fakakakato ai 'a hono sivi faka'auliliki 'a e tu'unga 'o e falengāue' ke fokotu'u ai ha ngaahi polokalama fakalelei fakavavevave ke fakasi'isi'i ai e hoko ha ngaahi maumau ki he falengāue'.
- Na'e fokotu'u ai ha founa ngāue fakasisitemi ki he ngaahi ngāue fakalelei 'e fakahoko ki he falengāue pea mo e ngaahi naunau' ke fakasi'isi'i ai 'a hono toutou fakalelei'i' pea malava ke toe loloa ai 'a e 'aonga e ngaahi naunau mo e me'angāue.

Kau Ngāue

Na'e hokohoko atu ai pe 'a e fakahoko fatongia 'a e Tafa'aki ki he Kau Ngāue 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'oku 'i ha tu'unga ma'olunga, ke kei pukepuke ai pe 'a e tefito'i taumu'a ki he fakalakalaka mo tokangekina 'a 'emau kau ngāue. Makatu'unga 'i he fakatokolahi 'a e kau ngāue, fakalahi 'a e ako ngāue pea mo e ngaahi fakalakalaka 'a e kau ngāue, pea mo e fakahoko 'a e ngaahi ngaue fakatekinolosia fekau'aki pea mo e kau ngāue, 'oku mau fakamalohia ai 'a e mo'ui 'a e kau ngāue pea mo fakalakalaka 'a 'enau ivi ngāue 'i he ngāue'anga.

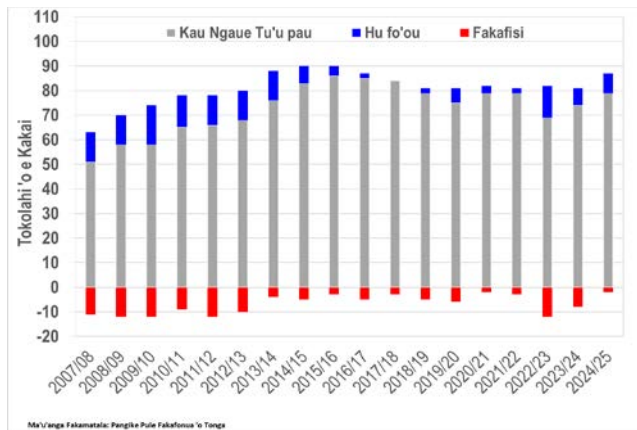
Kau Ngāue fakalukufua pea mo e ngaahi fakalakalaka fakangāue

'I he faka'osinga 'o Sune 2025, ko e fakakātoa 'o e kau ngāue 'a e Pangikē Pule' ne a'u ki he toko 87, 'a ia ko e peseti 'e 7 na'e 'alu hake mei he ta'u fakapa'anga kuo'osi. Ko e 'alu hake ko 'eni 'oku hā mai 'a e fakalahi 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mo e ngaahi ngāue 'a e Pangikē.

Ko e Ngaahi Fa'unga 'o e Kau Ngāue:

- Peseti 'e 75 'o e kau ngāue tu'u pau 'oku nau fakahoko 'a e fokotu'utu'u ngāue ke lele lelei pea mo ma'uma'uluta
- Peseti 'e 18 'o e kau ngāue aleapau 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue makehe pea mo e ngaahi ngāue fakataimi 'oku fiema'u ke fakahoko
- Peseti 'e 7 'o e kau ngāue lau'aho 'oku nau pou pou ki he ngaahi fiema'u fakangāue

Fakatata 6: Fakakatoa 'o e Kau Ngāue 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

'Oku mau kei pukepuke pe 'a e vahevahe tataua 'o e tokolahi 'o e kau ngāue tangata pea mo e kau ngāue fefine, 'a ia ko e peseti e 51 'o e fakakātoa 'o e kau ngāue', koe kakai fefine pea peseti 'e 49 ko e kakai tangata, 'o fenapasi pe ia mo e ngaahi ta'u fakapa'anga kuo'osi (Ta'u fakapa'anga 2022/23 pea mo e Ta'u fakapa'anga 2021/22), 'o hā mahino mai ai 'a 'emau mahu'inga'ia ke vahevahe tataua pē 'o e tokolahi 'o e kakai tangata' pea mo e kakai fefine' 'i he ngāue'anga.

Fakahū fo'ou pea mo e ngaahi fe'unuaki 'a e kau ngāue

Lolotonga 'o e ta'u, ne mau fakahū mai ai ha kau ngāue fo'ou 'e toko 8 kenau tokoni ki he ngaahi ngāue 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe, kae fakafisi 'a e ongo taki 'e toko 2 makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga fakafo'ituitui pea mo e ngāue fo'ou. Ne lava kakato foki 'a e fakahoko 'a e sivi'i fakata'u e ola 'o e ngaahi fakahoko fatongia 'a e kau ngāue, 'aki hono vakai'i pea mo tokoni'i, ke fakalakalaka 'a e kau ngāue pea pehe ke lelei ange ai 'a e ngāue.

Ngaahi faka'ai'ai ki he ako ngāue pea mo fakalakalaka

Na'e lava foki ke fakahoko ha ngaahi ako mahu'inga pea mo ha polokalama fakalakalaka 'a ia 'oku kau ai:

- *Ngaahi ako ngāue pea mo e ngaahi polokalama fakalakalaka 'e 37 na'e fakahoko fakalotofonua pea mo fakatu'apule'anga*
- *Ngaahi ako polokalama makehe 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi 'ilo fakatekinikale pea mo e ngaahi ako fakangāue*
- *Ngaahi fakataha fokotu'utu'u ngāue mo e ngaahi konifelenisi 'e 14 ke faka'ai'ai 'a e vahevahe 'o e ngaahi 'ilo ngāue pea pehe ki he fengāue'aki pea moe ngaahii kupu fekau'aki*

'I he kongā 'o 'emau tokanga ki he fakalakalaka 'a e kau ngāue, na'e poupou ai 'a e Pangikē ki he ako taimi kakato 'a e kau ngāue 'e toko 2 'i tu'apule'anga he ta'u fakapa'anga ko 'eni, tokoni ke tupulekina 'a 'ena taukei ngāue pea mo fakalakalaka 'a e tefito'i 'ilo 'a e Pangikē.

Sisitemi Tānaki Fakamatala

Na'e hokohoko lelei atu ai pē 'a hono fakahoko mo fakalahi 'a hono ngāue'aki 'a e Sisitemi Tanaki Fakamatala (ELMO HR), 'a ia 'oku toe fakaonopooni ai 'a e ngaahi ngāue 'a e kau Ngāue 'aki 'i he mahino ange 'a e founa ngāue, faka'ai'ai e kau ngāue, pea ko e senita ia 'oku malava ke ngāue'aki he kau ngāue he taimi kotoa. 'Oku lava lelei 'e he sisitemi 'o fakahoko e ngaahi tefito'i fatongia:

- *Sisitemi ki hono tokanga'i 'a e 'aho livi (leave) 'a e Kau Ngāue – kakato e ngāue pea 'oku ne 'omai 'a e ngaahi kole ngofua livi 'a e kau ngāue taimi totonu pea mo e ngaahi founa ki hono tali 'a e ngaahi kole 'aho livi*
- *Sisitemi ki hono tokanga'i e Ako – tokoni ki hono siofi pea mo tokanga'i 'a e ako 'a e kau ngāue pea mo e ngaahi ngāue ke fakalakalaka ai*

Ko e fakahoko 'o hono fakakomipiuta'i 'a hono sivi'i e ola 'a e ngāue 'o e kau ngāue (Performance Management System) 'oku lolotonga lele fakaangaanga. Ko hono fakakomipiuta'i 'a hono sivi'i e ola 'a e ngāue 'o e kau ngāue (PMS) ko 'eni 'oku fakafuofua ke kakato ki he ta'u fakapa'anga hoko (2025/26) ki he kau ngāue fakalukufua 'o e Pangike, 'o toe fakasi'isi'i ange ai 'a e ngaahi founa ki hono sivi'i e ola 'a e ngāue 'o e kau ngāue 'a ia 'oku fakafou he ELMO.

Fakalelei'i 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue

Ko e taha 'o e ngaahi tefito'i ngāue ne lava lelei he ta'u fakapa'anga ko 'eni, ko hono fakalelei'i fakalukufua 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he kau ngāue. Ne mau fakahoko 'a e ngāue lahi ki hono toe fokotu'utu'u fo'ou 'a e ngaahi fa'unga tu'utu'uni ngāue, tautefito ki hono fakalelei'i pea mo to'o 'a e ngaahi makatu'unga moe tu'utu'uni ngāue 'oku malava ke toe 'aonga ange pea mo fakaikiiki

Na'e tali 'e he kau Talekita 'o e Poate 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ko'eni ke kamata ngaue'aki 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025/26:

1. *Tu'utu'uni Ngāue ki he Kole 'Aho Livi*
2. *Tu'utu'uni Ngāue ki ha ngaahi ngāue makehe 'oku tuku mai fakataimi, Le'ole'o 'i ha tu'unga pea mo e ngāue fakataimi makehe 'i ha 'apingāue kehe*

3. *Tu'utu'uni Ngāue ki he ngāue 'oku fakahoko 'i tu'a he taimi ngāue*
4. *Tu'utu'uni Ngāue ki hono fakakomipiuta'i 'a hono sivi'i e ola 'a e ngāue 'o e kau ngāue*
5. *Tu'utu'uni Ngāue ki hono tautea'i ha taha ngāue*
6. *Tu'utu'uni Ngāue ki he taha ngāue 'oku kei fakaangaanga he ngāue*
7. *Tu'utu'uni Ngāue ki he ngaahi tu'unga vahenga*
8. *Tu'utu'uni Ngāue ki he Fefolau'aki fakangaue*

Na'e fakahoko 'e he tafa'aki 'e Kau Ngāue ha polokalama ako mo e kau ngāue fekau'aki pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fo'ou na'e tali, ke fakapapau'i ko e ngaahi liliu 'oku fakahoko 'oku mahino lelei ki he kau ngāue kotoa. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a hono fakalelei'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue na'e tanaki mai ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko.

Vakai ki he Kaha'u

Ko e ngaahi lava me'a 'a e Tafa'aki ki he Kau Ngāue he ta'u ko 'eni, 'oku hoko ko ha makatu'unga lelei ia ke hokohoko atu ai pē 'a e fakahoko fatongia 'a e ngāue'anga ke 'i ha tu'unga ma'olunga. 'I he kakato 'o hono fakahoko 'a e fakakomipiuta'i 'a hono sivi'i e ola 'a e ngāue 'o e kau ngāue, pea mo hono tuku atu 'a 'emau palani ki he tu'utu'uni ngāue ki he ta'u fakapa'anga 2025/26, 'oku mau 'i ha tu'unga lelei ke toe fakakake 'a e fakalalakaka 'a e kau ngāue, ola lelei ange e fakahoko fatongia pea lelei mo e ngāue he ngāue'anga.

Ko 'emau tokanga taha ki he ngaahi ngāue fakatekinolosia, tu'utu'uni ngāue fakaonopooni pea mo e fakalalakaka ki he kau ngāue, 'oku ne fakapapau'i e hokohoko atu ai 'e he Pangikē Pule 'a hono tohoaki'i, fakalalakaka pea mo hono tokanga'i 'a e ngaahi taleniti lelei ka 'i he taimi tatau, 'oku kei pukepuke pē ha 'api ngāue ko hono 'ataakai 'oku fepoupouaki mo lelei.

Ngaahi Ngāue Fakaloto'api

'Oku hokohoko atu ai pē 'a e ngāue mahu'inga 'a e Tafa'aki Ngaahi Ngāue Fakaloto'api ki he poupou ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pangikē ke lelei mo fakalao pea mo e ngaahi ngāue kehekehe fekau'aki pea mo e fefononga'aki lolotonga 'e ta'u fakapa'anga 2024/25. 'Oku fengāue vāofi 'a e tafa'aki pea mo e ngaahi tafa'aki kehe', ko e tafa'aki ngaahi ngāue fakaloto'api 'oku nau fakapapau'i 'oku hokohoko, pukepuke pea mo lelei ange 'a hono fakahoko e fatongia ngāue 'aki 'enau fakahoko 'a e ngaahi sevesi 'o kau ai 'a hono tokanga'i 'a e fefakatau'aki, ngaahi ngofua ki he hū ki he ngaahi feitu'u 'oku fakangatangata, tokanga'i e ngaahi saliote misini pea mo e sisitemi ki hono tauhi e ngaahi lekooti.

Kau Ka'ate Le'o

'Oku hokohoko lelei ai pe 'a e fakahoko fatongia 'a e tafa'aki Ka'ate Le'o ki hono tokonia mo paotoloaki 'a e pukepuke e malu 'o e Pangikē Pule 'aki 'enau ngaue faka'aho ki hono fakapapau'i, 'a e kakai 'oku nau ngaue'aki 'a e falengaue fiema'u ke mahino 'oku 'i ai ha ngofua, 'a'ahi ma'upe ki he ngaahi 'elia tefito 'o e falengaue ke fakapapau'i 'oku 'ikai ha uesia 'i he ngaahi me'angaue moe ngaahi feitu'u koia, fakapapau'i 'oku fakahoko ma'upe e takai koe sivi ki he ngaahi feitu'u kotoa 'o e fale ngaue, ko hono siofi mo le'ohi e ngaahi ngaue 'a e tafa'aki Pa'anga ki ha fakahu mai 'o ha pasolo mei he ngaahi pangike faka-komesiale pe koe fakahoko ha lau pa'anga pe faka'auha e pa'anga ka e pehe ki hono le'ohi mo sivi'i 'o e kau ngaue ki hono tokanga'i e ma'a 'oe falengaue 'oku fakahoko lelei honau fatongia. Ko e ngaahi ngaue 'osikiavelenga koeni na'e malava ai ke toe fakatokolahi mai 'a e kau ngaue 'a e tafa'aki 'aki 'a e kau ka'ate le'o fo'o 'e tolu, lava lelei hono fakahoko ha polokalama ako ki he 'uluaki tokoni ki he kau ngaue 'a e Pangike Pule 'a ia ne fakahoko 'i 'Okatopa 2024, fakapapau'i 'oku malu 'a hono fetuku mai 'a e uta pa'anga fo'ou na 'e fakahoko 'i Sanuali 2025 kae pehe ki henau tokoni ki he fakatokanga peau kula ne fakahoko 'i Ma'asi 2025. Ko e fakahoko fatongia koeni 'oku fakamahino mai ai 'a e fika 'uluaki 'a e malu moe hao ki he kau ngaue kotoa 'oku nau ngaue'aki 'a e falengaue kae pehe ki hono fakapapau'i ko e fakahoko fatongia 'a e Pangike Pule 'oku 'i he tu'unga falala'anga pea 'e ikai malava ha uesia kiaia.

Fakama'opo'opo

'I he fakama'opo'opo 'a e fakamatala ngāue fakata'u 'a e Pangikē ki he 2025, neongo ko e ta'u na'e lahi 'a hono ngaahi pole ka na'e malava 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia' mei he ngaahi 'ilo taukei pea moe fakahinohino tonu 'a e Poate 'o e kau Talekita ke tataki lelei 'a e Pangikē ke ikuna'i ai 'a e ngaahi ola 'i he ngaahi taumu'a ngāue ne 'osi palani'i. Na'e laka hake 'i he peseti 'e 80 'a e ngaahi taumu'a ngaue ne malava ke ikuna'i fakataha mo e ngaahi fatongia makehe 'i he lolotonga e ta'u. 'Oku ha mahino mai heni 'a e 'osikiavelenga 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue' fakataha mo e Pangikē neongo neongo 'a e mafatukituki 'a e ngaahi fatongia' tupu mei he tu'unga fiema'u vivili 'oku 'i ai 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o Tonga'.

'Oku fie fakahā 'e he Pangikē 'a e loto hounga'ia mo'oni ki he ngaahi tokoni mei he Pule'anga Tonga' 'o fakafou mai 'i he Potungāue Pa'anga', kae pehē ki he ngaahi kautaha hoa ngaue fakalakalaka', kau kovana 'a e ngaahi Pangikē Pule 'a e Pasifiki' pea mo e ngaahi Pangikē Pule Fakavaha'apule'anga 'oku fai e fengāue'aki vāofi mo kinautolu.

'I he ngaahi fengāue'aki vāofi ko eni 'oku toe malohi ange 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga' ke fakahoko 'aki 'a hono ngaahi fatongia' ki ha kaha'u 'oku lelei ange mo ma'uma'uluta ma'a Tonga.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA
NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA KI HE TA'U
'O NGATA 'I HE 'AHO 30 'O SUNE 2025

Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga
Puha Meili fika 25
Positi 'Ofisi, Nuku'alofa, Tonga

'Ofisi 'o e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga
Hala Salote
Nuku'alofa
Tonga

Fakahokohoko	Peesi
Lipooti 'a e kau Talekita	1
Fakamatala 'a e kau Talekita	4
Lipooti Tau'ataina 'a e 'Atita	5
Fakamatala ki he Koloa moe Mo'ua	8
Fakamatala ki he Tupu Fakalukufua	9
Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Talifaki	10
Fakamatala ki he Fehu'aki 'o e Pa'anga	11
Fakamatala fekau'aki moe Ngaahi Fakamatala Pa'anga	12 - 42

LIPOOTI 'A E KAU TALEKITA

Fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Poate 'o e Kau Talekita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga ("Pangike"), 'oku tuku atu fakataha 'a e Fakamatala ki he Koloa mo e Mo'ua 'a e Pangike he 'aho 30 Sune 2025¹, pea mo e Fakamatala ki he Tupu Fakalukufua, Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Tefito, pea mo e Fakamatala ki he Fehu'aki 'a e Pa'anga ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho ko ia pea ko e ngaahi lipooti ko ia 'oku anga pehe ni:

1. KO E KAU TALEKITA

Ko kinautolu 'eni 'a e kau Talekita 'a e Pangike 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'o a'u ki he taimi na'e fa'u ai 'a e lipooti ni:

- Lord Sevele 'o Vailahi – Sea 'o e Poate
- Mr. Richard Prema – Tokoni Sea 'o e Poate (ngata ki he 5 Siulai 2024)
- Mr. Guilio Masasso T. Paunga – Tokoni Sea 'o e Poate (fili ki he lakanga 'aho 5 Siulai 2024)
- Mrs. Siosi Mafi – (toe fili ki he lakanga 'aho 28 Fepueli 2025)
- Mrs. Kilisitina Tuaime'i'api – Talekita Fakalakanga
- Mrs. Vika Fusimalohi
- Mr. John Paul Chapman
- Mr. Tatafu Moeaki – Talekita Fakalakanga

2. TU'UNGA 'O E NGAHI NGAUE

'I he tui 'a e kau Talekita:

- na'e 'ikai ke 'i ai ha ngaahi liliu lahi 'i he tu'unga 'o e ngaahi ngaue 'a e Pangike 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga, 'oku 'ikai ke fakahaa'i kehe 'i he lipooti ko 'eni pe ko e fakamatala pa'anga; pea
- 'oku 'omi fakataha mo e fakamatala ki he koloa mo e mo'ua ka e pehe ki he fakamatala ki he tupu fakalukufua 'oku na lipooti 'a e fakamatala mo'oni mo totonu ki he tu'unga 'o e ngaahi ngaue kae pehe foki ki he fakamatala ki he fe'unu'aki 'i he pa'anga talifaki mo e fakamatala ki he fehu'aki 'o e pa'anga 'oku na lipooti mai 'a e ola ki he tu'unga ngaue 'a e Pangike.

3. NGAHI TAUMU'A TEFITO 'A E PANGIKE

Ko e ngaahi taumu'a tefito 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'i he'ene ha, 'i he Kupu 4 mo e 4A 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 'a ia ko hono:

- 1) pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga;
- 2) 'ikai fakangatangata ki hono ngaahi taumu'a ngaue tefito, 'e fakahoko 'e he Pangike:
 - a) Pukepuke 'a e ma'uma'uluta fakapa'anga
 - e) Langa hake ha fa'unga fakapa'anga 'oku malu mo lelei.
- 3) Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuopau ke fakahoko 'e he Pangike Pule 'ene ngaahi ngaue 'i ha founa 'oku ne tokoni'i 'a e malu 'o e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua mo e tupu faka'ekonomika.

Ko e ngaahi fatongia tefito 'o e Pangike ko e;

- a) tuku atu 'o e pa'anga;
- e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;
- f) fokotu'utu'u ha fa'unga ngaue ki he fakafuofua 'o e totongi mei tu'a 'a e Pa'anga Tonga 'i he fengaue'aki vaofi mo e Minisita Pa'anga;
- h) vakai'i mo fakamahu'inga'i 'a e totongi fakafetongi pa'anga, mo muimui ki he tu'utu'uni ngaue ki he fakafetongi pa'anga muli;
- i) vakai'i mo fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he ma'uma'uluta fakapa'anga, pea mo hono siofi 'a e ngaahi fakalelei ki he ma'uma'uluta fakalukufua;
- k) fakafuofua 'a e lahi 'o e pa'anga ke tuku atu, faka'ataa mo e fetongi pa'anga fakavaha'apule'anga 'oka fiema'u;
- l) tauhi mo pule'i 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;
- m) fale'i 'a e Minisita, 'i he ngaahi me'a fakapangike mo fakapa'anga;
- n) hoko ko e tefito'i pangike, fakafofonga fakapa'anga mo e fakahu'anga pa'anga 'a e Pule'anga;
- ng) fakahoko 'a e ngaue fakapangike, 'i Tonga pe ha feitu'u kehe fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao;

¹ Lipooti 'i he Pa'anga Tonga pea koe ngaahi mahu'inga fakapa'anga 'oku liliu ki he pa'anga ofi taha.

PANGIKE PULE FAKAFONUUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****3. NGAahi TAUMU'A TEFITO 'A E PANGIKE – hoko atu**

- o) pule'i mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga, 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko e pangike;
- p) tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, malohi mo e malu 'a e fakalele 'o e ngaue totongi pa'anga;
- s) tanaki mo fa'u 'a e ngaahi lipooti;
- t) fengaue'aki mo kau atu 'i he ngaahi fakataha'anga fakavaha'apule'anga 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga pea mo fengaue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakalotofonua mo muli foki 'oku kaunga ki he'ene ngaahi taumu'a ngaue mo e fatongia;
- u) pule'i mo tokanga'i e maketi ki he ngaahi pa'anga tefito;
- v) ke pule'i mo faka'ai'ai 'a e fakafaingamalie 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga mo e ngaahi ngaue felave'i; mo e
- v) (i) fakahoko 'a e ngaahi fatongia makehe pe ko ha ngaahi ngaue 'oku kaunga mo hono fakahoko hono fatongia 'i he malumalu 'o e Lao pe ko ha Lao kehe.

4. KO E OLA 'O E NGAUE 'A E PANGIKE 'I HE FEFAKATAU'AKI

Ko e tupu 'i he ngaue 'a e Pangike ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2025 na'e fe'unga mo e \$32,527,488 (2024: \$35,778,967).

5. PA'ANGA TALIFAKI FAKALUKUFUA

Fakatatau ki he Kupu 8(1)(e) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, ko e \$9,758,246 (2024: \$10,733,690) 'a ia ko e peseti 'e 30 'o e tupu 'i he ta'u lolotonga 'o ngata ki he 'aho 30 Sune 2025, 'e fakahu ia ki he 'Akauni Pa'anga Talifaki Fakalukufua 'i he 'osi 'a e ta'u.

6. PA'ANGA KUO TOTONGI ATU KI HE PULE'ANGA

Fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, ko e \$22,769,242 (2024: \$25,045,277) 'e totongi ia ki he Pule'anga 'o Tonga.

7. NGAahi MO'UA 'OKU TE'EKI KE PAU PE 'E LAVA 'O TOTONGI MAI

Na'e fakahoko 'e he kau Talekita ha ngaahi ngaue kimu'a 'i hono teuteu'i 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike ke fakapapau'i 'a e ngaahi mo'ua kotoa 'oku te'eki ke pau pe 'e lava ke totongi mai ke to'o mei he pa'anga talifaki pea ke tuku mavahe ha pa'anga fe'unga ke talifaki ki he ngaahi mo'ua ko 'eni.

Fakatatau ki he 'ilo 'a e kau Talekita 'i he 'aho na'e fai ai 'a e lipooti ni, 'oku 'ikai ha to e 'uhinga lahi ke fehu'ia ai 'a e lahi fe'unga 'o e mo'ua kuo to'o mei he pa'anga talifaki pea mo e lahi 'o e pa'anga talifaki ki he ngaahi mo'ua ko 'eni.

8. PA'ANGA TALIFAKI KI HA MO'UA

Fakatatau ki he fakafuofua ki ha maumau 'e malava ke hoko 'o fakatupu ha mole ki he Pangike, ne toe tanaki ha \$53,664 (2024: \$8,090) ki he pa'anga talifaki ki ha mo'ua.

9. NGAahi KOLOA

Na'e fakahoko 'e he kau Talekita ha ngaahi ngaue kimu'a 'i hono teuteu'i 'a e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike ke fakapapau'i ko e ngaahi koloa kotoa 'a e Pangike 'oku ha 'i he fakamatala, 'oku lekooti ia 'i he mahu'inga tatau pe 'ikai toe ma'olungaange 'i he mahu'inga totonu 'a ia 'oku ngaue'aki angamaheni 'e he pisinisi.

Fakatatau ki he 'ilo 'a e kau Talekita 'i he 'aho na'e fai ai 'a e lipooti ni, 'oku 'ikai ha ngaahi founa te ne uesia 'a e tu'unga totonu 'o e mahu'inga 'o e ngaahi koloa ni.

10. MONU'IA 'A E KAU TALEKITA

'Oku te'eki ke 'i ai ha Talekita te ne ma'u pe 'e 'i ai ha'ane totonu ke ne ma'u ha monu'ia 'i ha 'uhinga fakaaleapau kuo fokotu'u 'e he Pangike mo e Talekita ko ia pe mo ha Kautaha 'a ia 'oku memipa ai 'a e Talekita, pe mo ha Kautaha 'a ia 'oku 'i ai ha'ane kaunga fakapa'anga ki ai.

11. FOUNGA FAKATAUHI TOHI

'Oku tui 'a e kau Talekita ko e founga 'a hono teuteu'i 'o e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'oku taau pea 'e malava pe 'e he Pangike ke hokohoko atu 'ene ngaue 'i he mahina 'e 12 mei he 'aho 'o e Fakamatala Pa'anga ni. 'Oku tui 'a e kau Talekita ko e fakakalakalasi mo e ngaahi mahu'inga 'o e koloa mo e mo'ua 'a ia 'oku ha 'i he ngaahi Fakamatala Pa'anga ni 'oku totonu mo taau.

12. NGAHI FOUNGA KEHE

'I he 'aho 'o e lipooti ni, na'e 'ikai ke 'ilo 'e he kau Talekita ki ha ngaahi founga kehe ke makatu'unga ai hano fehu'ia 'a e tu'unga totonu 'o e mahu'inga 'oku ngaue'aki 'i he Fakamatala Pa'anga ni.

13. NGAHI ME'A 'IKAI ANGA MAHENI

'Oku tui 'a e kau Talekita 'oku totonu mo taau hono lekooti 'a e ola 'o e ngaahi ngaue 'a e Pangike ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi me'a pe founga 'ikai angamaheni ke ne uesia 'a e ngaahi fakamatala pa'anga ni.

14. NGAHI ME'A NE HOKO HILI 'A E 'AHO TAPUNI 'O E TA'U FAKAPA'ANGA.

'Oku tui 'a e kau Talekita ne 'ikai ke ai ha ngaahi ngaue pe koha ngaahi me'a ne hoko ki he Pangike 'i he vaha'a taimi mei he 'aho ne tapuni kiai e ta'u fakapa'anga ki he 'aho 'oku fakamo'oni hingoa ki ai 'a e fakamatala pa'anga tene uesia 'a e fakahoko fatongia 'a e Pangike, pe koha ngaahi me'a 'ikai ke angamaheni 'ene hoko tene malava ke uesia e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Pangike.

Ma'ae Poate 'a e kau Talekita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kau Talekita.

.....
Lord Sevele 'o Vailahi
SEA

.....
Mr Tatafu Moeaki
KOVANA

.....
'Aho fakamo'oni hingoa

.....
'Aho fakamo'oni hingoa

FAKAMATALA 'A E KAU TALEKITA

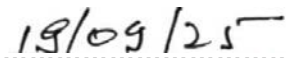
'I he tui 'a e kau Talekita:

- (a) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Koloa mo e Mo'ua ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e tu'unga ngaue 'a e Pangike 'i he 'aho 30 'o Sune 2025;
- (e) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Tupu Fakalukufua ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha totonu mo mo'oni 'a e ola 'o e ngaue 'a e Pangike ki he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2025;
- (f) ko e Fakamatala Fakata'u ki he Fe'unuaki 'i he Pa'anga Talifaki ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e ngaahi fe'unuaki 'i he pa'anga talifaki 'i he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2025; mo e
- (h) Fakamatala Fakata'u ki he Fehu'aki 'o e Pa'anga, ne fokotu'utu'u ia ke ne fakaha 'a e tu'unga totonu mo mo'oni 'a e fehu'aki 'a e pa'anga 'i he ta'u 'o ngata 'i he 'aho 30 'o Sune 2025;
- (i) 'I he 'aho 'oku fakamo'oni hingoa ai 'a e fakamatala pa'anga koe ni, 'oku 'i ai 'a e tu'unga falala'anga 'a e Pangike te ne malava ke totongi 'a e ngaahi mo'ua 'i he taimi 'e 'osi ki ai.
- (k) Kuo hiki tohi 'e he Pangike 'a e ngaahi felalave'i moe ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe, 'o ho'ata 'i he ngaahi fakamatala fekau'aki moe Fakamatala Pa'anga.
- (l) Koe fakamatala Pa'anga 'a e Pangike 'oku fa'u 'o fakatatau ki he Lao Fakatonutonu ki he Pangike Pule faka-Fonua 'o Tonga.

Ma'ae Poate 'a e kau Talekita 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e kau Talekita.

.....
Lord Sevele 'o Vailahi
SEA

.....
'Aho fakamo'oni hingoa

.....
Mr Tatafu Moeaki
KOVANA

.....
'Aho fakamo'oni hingoa

LIPOOTI TAU'ATAINA 'A E 'ATITA

Ki he kau talekita 'o e Poate 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

Lipooti ki hono 'Atita'I e Fakamatala Pa'anga

Fakakaukau faka'atita ki he Fakamatala Pa'anga

Kuo kakato 'emau sivi faka'atita 'o e Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'a ia 'oku kau ai 'a e Fakamatala Fakata'u ki he Koloa mo e Mo'ua lolotonga 'a e ta'u, 'o ngata 'i he 'aho 30 Sune 2025, pea mo e Fakamatala Fakata'u ki he Tupu Fakalukufua, Fakamatala ki he Fe'unu'aki 'i he Pa'anga Talifaki moe Fakamatala Fakata'u ki he Fehu'aki 'o e Pa'anga, 'o a'u ki he faka'osinga 'o e ta'u, pea mo e ngaahi fakamatala tokoni, 'a ia 'oku kau ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga (material accounting policies) mo e fakamatala makehe pe 'oku tu'u 'i he ngaahi fakamatala tokoni fika 1 ki he 24.

'Oku mau tui, ko e ngaahi fakamatala pa'anga 'a e Pangikē 'i he 'aho 'o ngata ki he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga ki he 'aho 30 Sune 2025, kuo teuteu'i, 'o fakatatau ki he ngaahi founa teuteu mo e founa fakatauhitohi 'oku fakamatala'i 'i he Fakamatala tokoni fika 2, 'i he Ngaahi Fakamatala fekau'aki mo e Fakamatala Fakapa'anga, pea mo fakatatau foki ki he fakahinohino 'a e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga

Makatu'unga 'o e Fakakaukau Faka'atita kuo tuku atu

Na'e fakahoko 'emau ngaue faka'atita 'o fakatatau ki he Founa 'Atita Fakavaha'apule'anga. 'Oku mau tui koe ngaahi fakamo'oni faka'atita kuo mau ma'u, 'oku fe'unga pea taau, ke fakahaa'I 'aki 'a e makatu'unga lelei ki he'emau fakama'opo'opo faka'atita

Ko homau fatongia, 'oku fakamalumu 'i he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a ee, 'oku fakamahino 'ehe konga ki he Fatongia 'a e Kau 'Atita 'i hono 'Atita'i 'o e Ngaahi Fakamatala Pa'anga 'i he'emau lipooti

'Oku tau'ataina 'emau ngaue ki he Pangike 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u faka'efika 'a e Founa 'Efika fakavaha'apule'anga ki he Ngaue fakatauhitohi 'a ē'oku felave'i mo 'emau ngaue faka'atita ki he fakamatala pa'anga 'i Tonga, pea kuo mau fakakakato homau fatongia faka'efika makehe 'o fakatatau ki he Founa Founa 'Efika fakavaha'apule'anga (kau ai mo e ngaahi Tu'utu'uni Tau'atāina Fakavaha'apule'anga) (IESBA Code), fakataha mo e Lao 'a e Pāngike Pule Fakafonua 'o Tonga, pea mo e ngaahi fiema'u faka'efika 'oku kau ki he'emau 'Atita 'o e ngaahi fakamatala pa'anga 'i Tonga pea ne mau fakahoko lelei 'a homau ngaahi fatongia faka'efika kehe 'o fakatatau mo e ngaahi fiema'u ko 'eni pea mo e tu'utu'uni IESBA.

Ngaahi me'a 'oku fakamamafa'i

Ne tuku 'emau tokanga 'i he fakamatala tokoni 2 (konga a) moe fakamatala tokoni 2 (konga e) 'o e fakamatala pa'anga 'a ē 'oku ne fakamatala'i 'a e makatu'unga 'o e teuteu'i 'o e fakamatala pa'anga

Koe ngaahi fakamatala pa'anga na'e teuteu'I, ke tokoni kihe kau Talekita 'o e Pangikē, pea ke fai pau ki he fiema'u moe tu'utu'uni ki he fakamatala pa'anga 'I he'ene hā 'I he Lao ki he Pāngike Pule Fakafonua 'o Tonga

'I he'ene pehē, koe ngaahi fakamatala pa'angani pea moe ngaahi Lipooti 'Atitani, 'e 'ikai toe 'aonga kiha toe fa'ahinga 'uhinga ange. Ko 'emau tui, 'e 'ikai toe liliu fekau'aki mo e me'a ni.

Ko 'emau lipooti 'oku taumu'a fakapatonu ki he kau talēkita 'o e Pangikē pē, 'o 'ikai ha toe taumu'a ke ngaue'aki 'e ha taha kehe 'i tu'a meia tekinautolu. 'Oku mau faka'ikai'i ha toe fakafehu'ia homau fatongia ki he lipootini, pe ki he ngaahi fakamatala pa'anga 'oku fekau'aki mo ia, pe ki he ngaahi fakamatala pa'anga 'oku 'uhinga ki ai, 'i tu'a he kau talēkita 'o e Pangikē, pe ki ha toe taumu'a kehe mei he 'uhinga na'e teuteu ai.

Ngaahi Fakamatala Makehe

Ko e ngaahi fakamatala makehe ni, ko e ngaahi fakamatala fakapa'anga mo e ngaahi fakamatala 'ikai fakapa'anga 'oku 'i he lipooti faka-ta'u 'a e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga pea mo e lipooti 'a e kau talēkita 'a ē 'oku 'oatu ke tokoni ki he Lipooti Fakapa'anga mo e Lipooti 'Atita. Ko kinautolu 'oku nau tokanga'i 'a e pule'i lelei (governance) 'oku fakafatongia'l 'aki kinautolu 'a e konga kihe ngaahi Fakamatala Makehe

Ko e ngaahi Fakamatala Makehe ne mau ma'u kimu'a pea fakakakato 'a e Lipooti 'Atita ni, ko e lipooti 'a e kau Talēkita. 'Oku mau faka'amu ke fakakakato mai kiate kinautolu 'a e Lipooti 'a e Sea, Fakataukei 'a e Kovana, to'oto'o konga lalahi 'o e ngaahi Ngāue Lalahi ne lava 'l he ta'u, Lipooti kihe Makatu'unga Fakapa'anga 'i he hili 'a e 'aho 'o e Lipooti 'Atitani.

Ko 'emau fakakaukau ki he fakamatala pa'anga 'oku 'ikai kau ai e ngaahi fakamatala makehe pea 'oku ikai ke mau fakaha ai ha fa'ahinga fakama'opo'opo fakapapau kiai.

'l he fekau'aki mo 'emau ngaue faka'atita ki he fakamatala fakapa'anga, ko homau fatongia ke lau e ngaahi fakamatala makehe 'a ia 'oku faka'ilonga'i 'i 'olunga pea, 'i he'emau fakahoko ia, 'oku siofi ai pe ko e ngaahi fakamatala makehe 'oku ai ha faikehekehe lahi mo e fakamatala pa'anga pe ko 'emau 'ilo ne ma'u lolotonga 'a e ngaue faka'atita, pe 'oku ha mei ai ha fehalaaki lahi aupito.

'Oku fiema'u ke mau fakahā pe 'oku 'i ai ha lipooti ha fika hala 'i he ngaahi fakamatala makehe ko 'eni pea, fakatatau ki he ngāue na'a mau fakahoko 'i he ngaahi ma'u'anga fakamatalani na'e ma'u kimu'a pea toki fokotu'u 'a e lipooti 'Atitani. Makatu'unga 'i he ngāue na'e fakahoko 'i he ngaahi fakamatala makehe ko 'eni na'e ma'u kimu'a pea toki fakahā 'a e lipooti 'Atitani, 'oku 'ikai ha me'a ke fakahā fekau'aki mo e lipooti 'a e kau talēkita.

Fatongia 'o e Kau Talekita mo e Kau Pule, ki he Fakamatala Fakapa'anga

Ko hono teuteu'i pea mo hono fakaha ta'efilifilimanako 'o e Fakamatala Pa'anga ko e fatongia ia 'o e Kau Talekita mo e Kau Pule, 'o fakatatau ki he ngaahi founa tauhitohi 'oku ha 'i he fakamatala tokoni 2 (konga a) mo e fakamatala tokoni 2(konga e) 'o e Ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga pea mo fakatatau foki ki he fakahinohino 'a e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga. 'l he'ene pehee, kuopau ai ke filifili mo ngaue'aki e ngaahi founa tauhitohi fe'unga mo taau, 'o fakatatau kihe fakahinohino 'a e kau pule; pea mo fakahoko mo tauhi e ngaahi founa ngaue 'oku fe'unga, teuteu'i mo hono fakaha ta'efilifilimanako 'o ha ngaahi Fakamatala Pa'anga 'oku 'ataa mei he fakaha hala 'o ha fika 'o tupu mei he kakaa pe ko e fehalaaki

'l hono teuteu'i 'a e fakamatala fakapa'anga, ko e fatongia ia 'o e kau Talekita mo e kau Pule ke siofi 'a e malava ke hoko atu 'a e faifatongia 'a e Pangike, fakaha 'a e ngaahi me'a óku felave'i mo e malava ke hoko atu 'ene faifatongia, pea ngaue'aki 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau fakatauhitohi tukukehe kapau 'e fakataumu'a 'e he kau Talekita pe koe kau pule ke fakangata e faifatongia 'a e Pangike, pe koe 'ikai ke to e 'i ai ha to e founa 'e taha ka ko ia pe.

Ko kinautolu 'oku nau tokanga'i 'a e pule'l lelei (governance) 'oku fakafatongia'l 'aki kinautolu 'a hono siofi 'a e founa lipooti fakapa'anga 'a e Pangike.

Fatongia 'o e 'Atita ki he 'atita'i 'o e Fakamatala Fakapa'anga

Ko 'emau taumu'a, ke ma'u 'a e ngaahi fakamatala fakapapau fekau'aki mo e fakamatala fakapa'anga fakakatoa, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakaha hala 'o ha fika tupu mei ha kaka pe fehalaaki, pea ke tukuatu ha lipooti faka'atita te ne fakaha ai 'emau fakakaukau. Ko e fakamatala fakapapau ma'olunga ko 'eni 'oku 'ikai ke ne tukupa ko e ngaue faka'atita na'e fakahoko fakatatau ki he Founa Faka'atita Fakavaha'apule'anga kuo pau ke ne 'ilo'i ha fakaha hala 'o ha fika. 'Oku hoko foki ha fakaha hala 'o ha fika mei he kakaa pe ko ha fehalaaki pea 'oku fakaofiofi 'e lahi kapau ko e fakakatoa 'o e fehalaaki te ne uesia e ngaahi tu'utu'uni faka'ekonomika 'a e tokotaha ngaue'aki 'a e fakamatala pa'anga.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025**

'Oku mau fakahoko 'emau fakamaau faka'atita mo kei pukepuke 'a e fakahoko fakapalofesinale 'o e fakahoko fatongia, 'i he lolotonga e ngaue faka'atita. 'Oku mau to e:

- Faka'ilonga'i mo siofi 'a e ngaahi palopalema 'o ha lipooti hala ha fika 'i he fakamatala pa'anga. 'Oka koha kaakaa pe fehālaaki, fokotu'utu'u mo fakahoko e founa ngaue faka'atita te ne solova ai e ngaahi palopalema koia, pea ma'u ha ngaahi fakamo'oni faka'atita 'oku fe'unga pea taau ke ne 'omai ha makatu'unga 'o 'emau fakakaukau. Ko e palopalema 'o e 'ikai 'ilo'i ha fakaha fika hala tupu mei he kaka 'oku ma'olunga ange ia 'i he fakaha fika hala tupu mei he fehalaaki, he ko e kaka 'e kaunga ai mo e kaunga tokolahi ki ai, fakamafai'i loi, taumu'a ke tamate'i, lipooti hala pe ko e 'ikai ke fakahoko e ngaahi founa ngaue taau mo lelei.
- Feinga ke mahino'i 'a e founa ngaue taau mo totonu felave'i mo e ngaue faka'atita, ke fakahoko 'aki 'a hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi founa ngaue faka'atita 'oku taau mo e ngaahi me'a 'oku hoko, ka e 'ikai ko e taumu'a ke tukuatu pe 'a e fakakaukau ki he ngaue leleiaki 'a e founa ngaue taau mo lelei 'a e Pangike
- Sivi'i 'a e taau 'a e ngaahi founa ngaue fakatauhitohi na'e ngaue'aki pea mo hono mahu'inga malie 'o e ngaahi fakafuofua fakatauhitohi mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue 'oku fakahoko 'e he kau Talekita mo e kau Pule.
- Fakama'opo'opo 'a e taau 'o e ngaahi founa ngaue fakatauhitohi 'a e kau Talekita mo e kau Pule ki he hoko atu e faifatongia e Pangike, 'o fakatatau ki he ngaahi fakamo'oni faka'atita ne ma'u, pe na'e hulu ke ne levei ai e fakakaukau ki he malava 'e he Pangike ke ne hoko atu 'ene faifatongia. Kapau te mau fakama'opo'opo 'oku 'i ai, kuopau ke mau tuku atu ia 'i he'emau lipooti 'atita mo e ngaahi konga 'o e fakamatala pa'anga na'e uesia. Ko 'emau fakama'opo'opo, 'oku tefito ia 'i he fakamo'oni faka'atita ne mau ma'u 'ai ki he 'aho 'o 'emau lipooti. Kae kehe, 'e malava ke hoko ha ngaahi me'a pe tukunga 'i he kaha'u ke ne fakangata ai e faifatongia 'a e Pangike.
- Sivi'i 'a e founa lipooti, fa'unga mo e kakano 'o e fakamatala fakapa'anga, 'o kau ai 'a e ngaahi fakamatala pe ko e fakamatala fakapa'anga 'oku ne fakamatala'i lelei e ngaahi ngaue fakapa'anga ne hoko ke ne 'omai ha founa lipooti tonu.

'Oku mau fengaue'aki lelei mo e kau Talekita mo e kau Pule fekau'aki mo e ngaahi founa mo e taimi 'e fakahoko ai e ngaue faka'atita pea mo e ngaahi mo'oni faka'atita ne ma'u lolotonga e ngaue ne fakahoko, 'o kau ai ha ngaahi fetokehekehe'aki 'i he founa ngaue taau mo totonu lolotonga 'a 'emau ngaue faka'atita.

KPMG

Sharvek Naidu
Partner
Suva, Fisi
19 'o Sepitema, 2025

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****FAKAMATALA KI HE KOLOA MO E MO'UA****NGAAHI KOLOA****Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga**Pa'anga Ngāue mo e Ngaahi Pa'anga Tipōsiti 'i
Tu'apule'anga

Totongi tupu te'eki ke ma'u

Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga

- Tukuha Malu'i Pa'anga Muli

- Ngaahi Totonu Toho Makehe

Ngaahi Koloa Fakalotofonua

Pa'anga Ngāue

Totongi tupu te'eki ke ma'u

Ngaahi naunau pa'anga

Ngaahi Koloa Kehe

'Api Ngāue, Ngaahi Misini mo e Ngaahi Me'angāue

Fakamatala	<u>2025</u>	<u>2024</u>
	\$	\$
8	851,831,726	854,872,306
	32,526,272	28,401,393
9 (e)	11,252,891	10,706,022
9(a)(iii)	61,947,502	58,691,963
19	4,808	11,366
	54,744	57,307
10	5,316,935	6,446,160
11	9,398,106	9,661,452
12	11,672,352	11,045,558
	984,005,336	979,893,527

Ngaahi Koloa Fakalūkufua**NGAAHI MO'UA****Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli**

Totongi tupu te'eki ke totongi

Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave

Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga – Ngaahi

Totonu Toho Makehe

Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua

Totongi ki he Pule'anga

Ngaahi Tipōsiti Totongi Vave

Totongi Tupu Te'eki ke ma'u

Ngaahi mo'ua kehe

Pa'anga kuo tuku atu

Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he ngaahi pangilkē

Pa'anga talifaki ki he monū'ia 'a e kau ngāue

13(a)	223,617	70,125
	58,038,203	40,784,308
9(a)(iii)	64,857,488	61,705,530
14	22,769,242	25,045,277
13 (e)	510,052,183	541,744,553
	32,006	35,410
17	4,177,753	4,582,479
15	132,355,271	128,042,734
16	139,610,000	134,912,000
18	221,330	171,232

Ngaahi Mo'ua Fakalūkufua**932,337,093 937,093,648****TOENGA NGAAHI KOLOA****51,668,243 42,799,879****SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI**

Sino'i Pa'anga kuo totongi

Pa'anga Talifaki Fakalūkufua

Toe fakamhu'inga'i e Pa'anga Talifaki

5,000,000	5,000,000
43,240,004	33,481,758
3,428,239	4,318,121

**SINO'I PA'ANGA MO E PA'ANGA TALIFAKI
FAKALŪKUFUA****51,668,243 42,799,879**

Ko e fakamatala ki he koloa mo e mo'ua ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

.....
Lord Sevele 'o Vailahi
SEA

.....
'Aho fakamo'oni hingoa

.....
Mr Tatafu Moeaki
KOVANA

.....
'Aho fakamo'oni hingoa

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****FAKAMATALA KI HE TUPU FAKALUKUFUA**

Pa'anga Hū Mai	Fakamatala	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
Totongi Tupu	4	42,321,966	45,231,784
Pa'anga Hū Mai Kehe	5	5,120,983	4,695,025
Fakakātoa Pa'anga Hū mai mei he ngaahi ngāue		47,442,949	49,926,809
Ngaahi Fakamole			
Totongi Tupu	6	2,568,860	3,194,391
Pule'i mo e Ngaahi Fakamole Kehe	7	12,292,937	10,945,361
Pa'anga Talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa		53,664	8,090
Fakamole Fakangāue Fakalūkufua		14,915,461	14,147,842
Tupu 'oku malava ke vahevahe		32,527,488	35,778,967
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'o e pa'anga muli ki he pa'anga Tonga	2(e)	(1,371,636)	(748,288)
Ngaahi mole makehe ki he ta'u fakapa'anga		(1,371,636)	(748,288)
Fakakātoa 'o e Tupu Fakalūkufua		31,155,852	35,030,679

Ko e fakamatala tupu fakalukufua ko 'eni, kuopau ke lau fakataha ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGANGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025**FAKAMATALA KI HE FE'UNU'AKI 'I HE PA'ANGA TALIFAKI**

	Sino'i Pa'anga kuo totongi \$	Pa'anga Mohe Fakalūkufua \$	Toe Fakamahu'inga'i Pa'anga Mohe \$	Vahevahe 'o e tupu 'i he ta'u \$	Fakakātoa \$
Palanisi 30 Sune 2023	5,000,000	22,748,068	5,066,409	-	32,814,477
Tupu ki he ta'u	-	-	-	35,778,967	35,778,967
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lotongā 'a e ta'u	-	-	(748,288)	-	(748,288)
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakakatoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 'o fakahu ki he pa'anga talifaki	-	10,733,690	-	(10,733,690)	-
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga 'o fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	-	-	-	(25,045,277)	(25,045,277)
Palanisi 30 Sune 2024	5,000,000	33,481,758	4,318,121	-	42,799,879
Tupu ki he ta'u	-	-	-	32,527,488	32,527,488
Fakahu 'a e toenga palanisi 'o e pa'anga ne totongi mei he pa'anga talifaki fakalūkufua ko e tokoni ki he patiseti langa fakalakalaka 'a e Pangike Pule ta'u fakapa'anga 2020/2021	-	-	481,754	-	481,754
Mole na'e ma'u 'i hono fakafetongi 'a e Pa'anga Muli ki he Pa'anga Tonga lotongā 'a e ta'u	-	-	(1,371,636)	-	(1,371,636)
Ko e konga ne to'o atu mei he tupu fakakatoa 'o e ta'u, 'o fakatatau ki he Kupu 8(1)(f) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014 'o fakahu ki he pa'anga talifaki	-	9,758,246	-	(9,758,246)	-
Palanisi ke totongi atu ki he Pule'anga 'o Tonga 'o fakatatau ki he Kupu 8(3) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 2014	-	-	-	(22,769,242)	(22,769,242)
Palanisi 30 Sune 2025	5,000,000	43,240,004	3,428,239	-	51,668,243

Ko e fakamatala ki he fe'unu'aki 'i he pa'anga talifaki ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****FAKAMATALA KI HE FEHU'AKI 'O E PA'ANGA**

	FAKAMATALA	2025	2024
		\$	\$
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGAAHI NGĀUE ANGAMAHENI 'A E PANGIKE			
Pa'anga hū mai mei he totongi tupu		38,199,650	36,435,991
Pa'anga hū mai mei he Ngāue'aki 'o e 'ōfisi		1,263,364	1,230,938
Pa'anga hū mai mei he fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu		413,317	509,642
Pa'anga hū mai kehe		3,271,721	2,791,170
Pa'anga hū atu ki he ngāue fakapa'anga		(291,885)	(6,012,449)
Pa'anga hū atu ki he totongi tupu		(2,418,772)	(3,314,073)
Pa'anga hū atu ki hono totongi 'o e ngaahi kautaha 'oku tau mo'ua kiai mo e kau ngāue.		(9,567,828)	(8,547,945)
Hulu/(Fe'amokaki) 'i he Fehu'aki 'o e Pa'anga 'i he Ngaahi Ngāue Angamaheni 'a e Pangikē		30,869,567	23,093,274
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA 'I HE NGĀUE FAKAHU PA'ANGA			
Fakatau mai 'o e ngaahi koloa tu'uma'u		(1,745,292)	(1,370,447)
Tupu/(Holo) 'i he 'Akauni Kautaha Pa'anga		(3,802,408)	831,759
Fakavaha'apule'anga			
Tupu/(Holo) 'i he nō 'a e kau ngāue		306,650	(388,195)
Tupu/(Holo) 'i he pa'anga malava ke 'inivesi		15,726,439	4,288,222
Hulu/(Fe'amokaki) he Ngāue Fakahu Pa'anga		10,485,389	3,361,339
FEHU'AKI 'O E PA'ANGA HE NGĀUE FAKAPA'ANGA			
Tupu he Pa'anga kuo fakahu atu		4,312,537	10,016,148
Tupu/(Holo) he Tipōsiti Taimi Nounou		(10,237,174)	9,990,475
Tupu/(Holo) he Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u		4,698,000	11,517,000
Tupu/(Holo) he 'Akauni 'a e Pule'anga		(4,201,301)	(8,894,846)
Tupu/(Holo) he vahevahe totongi 'a e ngaahi Kautaha Pa'anga fakavaha'apule'anga		3,151,958	(1,055,800)
Pa'anga totongi ki he Pule'anga		(25,045,276)	(14,271,166)
Tupu/(Holo) 'i he ngaahi sikiualetī kuo tuku atu		-	(25,000,000)
Hulu he Ngāue Fakapa'anga		(27,321,256)	(17,698,189)
HULU 'I HE PA'ANGA		14,033,700	8,756,424
PA'ANGA HE KAMATA'ANGA 'O E TA'U FAKAPA'ANGA		20,445,267	12,437,131
TUPU/(HOLO) MEI HE FELILIUAKI 'I HE MAHU'INGA 'O E PA'ANGA TONGA	2(e)	(1,371,636)	(748,288)
PA'ANGA HE 'OSI 'O E TA'U FAKAPA'ANGA	19	33,107,331	20,445,267

Ko e fakamatala ki he fehu'aki 'o e pa'anga ko 'eni, kuopau ke lau fakataha'i ia mo e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA**1. FAKAMATALA KI HE TAUMU'A TEFITO 'O E PANGIKE PULE**

Ko e ngaahi taumu'a tefito 'o e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'i he'ene 'asi he Kupu 4 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014, 'a ia ko hono pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga:

1. Kuopau ko e ngaahi tefito'i taumu'a 'o e Pangike, ko hono –
 - a) Pukepuke ke ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga fakalotofonua mo fakatu'apule'anga; mo
 - e) langa hake ha sisitemi fakapa'anga 'oku malu mo lele lelei.
2. Fakatatau ki he kupu si'i (1) mo e (2), kuopau ke fakahoko 'e he Pangike Pule 'ene ngaahi ngaue 'i ha founa 'oku ne tokoni'i 'a e malu 'a e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua mo e tupu faka'ekonomika.

Ko e ngaahi ngaue tefito leva 'a e Pangike ko e;

- a) tuku atu 'o e pa'anga;
- e) fokotu'utu'u mo fakahoko 'a e taumu'a fakapa'anga;
- f) fokotu'utu'u ha fa'unga ngaue ki he fakafuofua 'o e totongi mei tu'a 'a e Pa'anga Tonga 'i he fengaue'aki vaofi mo e Minisita Pa'anga.
- h) vakai'i mo fakamahu'inga'i 'a e totongi fakafetongi pa'anga, mo muimui ki he tu'utu'uni ngaue ki he fakafetongi pa'anga muli.
- i) vakai'i mo fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he ma'uma'uluta fakapa'anga, pea mo hono siofi 'a e ngaahi fakalelei ki he ma'uma'uluta fakalukufua;
- k) fakafuofua 'a e lahi 'o e pa'anga ke tuku atu, faka'ataa mo e fetongi pa'anga fakavaha'apule'anga 'oka fiema'u;
- l) tauhi mo pule'i 'a e ngaahi pa'anga talifaki 'i tu'apule'anga 'a e Pule'anga;
- m) fale'i 'a e Minisita, 'i he ngaahi me'a fakaPangike mo fakapa'anga;
- n) hoko ko e tefito'i Pangike, fakafongia fakapa'anga mo e fakahu'anga pa'anga 'a e Pule'anga;
- ng) fakahoko 'a e ngaue fakaPangike, 'i Tonga pe ha feitu'u kehe fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao;
- o) pule'i mo tokanga'i e ngaahi kautaha fakapa'anga, 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko e Pangike;
- p) tokanga'i mo fakatupulekina 'a e lele lelei, malohi mo e malu 'a e fakalele 'o e ngaue totongi pa'anga;
- s) tanaki mo fa'u 'a e ngaahi lipooti;
- t) fengaue'aki mo kau atu 'i he ngaahi fakataha'anga fakavaha'apule'anga 'o kau ai 'a e ngaahi kautaha fakapa'anga fakavaha'apule'anga pea mo fengaue'aki mo e ngaahi kautaha fakapule'anga fakalotofonua mo muli foki 'oku kaunga ki he'ene ngaahi taumu'a ngaue mo e fatongia;
- u) pule'i mo tokanga'i e maketi ki he ngaahi pa'anga tefito
- v) ke pule'i mo faka'ai'ai 'a e fakafaingamalie 'o e ngaahi ngaue fakapa'anga mo e ngaahi ngaue felave'i; mo e
- v(i) fakahoko 'a e ngaahi fatongia makehe pe ko ha ngaahi ngaue 'oku kaunga mo hono fakahoko hono fatongia 'i he malumalu 'o e Lao pe ko ha Lao kehe.

Ko e ngaahi fakamatala pa'anga ko eni na'e tali ia 'e he Poate 'a e kau Talekita ke tuku atu 'i he 'aho 19 'o Sepitema 2025.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAH 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO****a) Fa'unga Fakatauhitohi**

Kuo teuteu 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o fakatatau ki he Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga mo e ngaahi fakalelei'i ki he lao 'o a'u mai ki he 'aho ni, fakataha mo e ngaahi fa'unga fakatauhitohi lalahi mo mahu'inga 'oku ha 'i he fakamatala hono 2.

Ko e ngaahi Fakamatala Pa'anga, na'e fokotu'utu'u ia 'o fakatatau ki he totongi na'e ma'u'aki mai, 'o 'ikai uesia 'e he ngaahi feliliuaki 'i he ngaahi tu'unga 'o e totongi. Ko e ngaahi founga fakatauhitohi 'oku ngaue'aki ko e ngaahi founga pe ia na'e ngaue'aki 'i he ngaahi ta'u ki mu'a.

'Oku fakaha 'e he Pangike 'a 'ene tu'unga koloa mo e mo'ua 'i he founga fakaholoholo 'o fakatatau ki he tu'unga liliu ngofua 'o e pa'anga ngaue 'a e Pangike. 'Oku fekau'aki ange 'a hono fakamatala 'i he founga ko 'eni mo e ngaahi ngaue 'a e Pangike, 'o fakatatau ki he natula 'o 'ene ngaahi koloa pa'anga mo e mo'ua fakapa'anga. 'Oku hanga 'e he fakamatala fakatatau ki he tu'unga liliu ngofua 'a e pa'anga ngaue 'a e Pangike 'o 'oange 'a e ngaahi fakamatala toe mahino ange ki hono sivi'i 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pangike mo 'ene ivi matatali ki he ngaahi fakatamaki malava ke hoko mei he nounou 'a e pa'anga ngaue. 'Oku fakaha 'e he Pangike 'i he ngaahi fakamatala ki he fakamatala pa'anga 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku 'amanaki 'e ma'u mai pe totongi 'osi 'i he hili 'a e laka hake 'i he mahina 'e 12.

Kuo ngaue'aki 'e he Pangike 'a e ngaahi fakatonutonu ko 'eni ki he ngaahi founga fakatauhitohi, 'o kamata 'i he 'aho 1 Siulai 2024:

- Fakatonutonu ki he founga fakatauhitohi (IAS) fika 1: Fakakalakalasi 'o e ngaahi mo'ua ki he ngaahi mo'ua totongi vave mo e ngaahi mo'ua makehe 'oku 'i ai hono makatu'unga.
- Fakatonutonu ki he founga fakatauhitohi (IFRS) fika 16: Mo'ua 'i hano toe lisi mai ha koloa na'e fakatau atu.
- Fakatonutonu ki he founga fakatauhitohi (IAS) fika 7 moe founga fakatauhitohi (IFRS) fika 7: Ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga mo e kau fakatau koloa.

Ngaahi founga fakatauhitohi fo'ou, fakatonutonu mo hono faka'uhinga'i kuo tuku mai ka 'oku te'eki ke hoko hono taimi ke ngaue'aki

Na'e 'i ai 'a e ngaahi founga fakatauhitohi fo'ou, ngaahi fakatonutonu ki he founga fakatauhitohi lolotonga mo e ngaahi faka'uhinga fo'ou ne tuku mai ka na'e te'eki ke kamata ngaue'aki, 'i he'ene pehe, ne 'ikai kau ia 'i hono ngaue'aki ke teuteu'i 'aki 'a e ngaahi fakamatala pa'anga ni.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHI 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****a) Fa'unga Fakatauhitohi – hoko atu**

Ngaahi founga fakatauhitohi fo'ou, fakatonutonu mo hono faka'uhinga'i kuo tuku mai ka 'oku te'eki ke hoko hono taimi ke ngaue'aki – hoko atu

'Oku 'ikai fakataumu'a 'a e Pangike ke ngaue'aki 'a e ngaahi founga fakatauhitohi ko 'eni pe ngaahi fakatonutonu ka e 'oua ke a'u ki hono 'aho ke kamata ngaue'aki ai.

Founga Fakatauhitohi pe fakatonutonu**'Aho ke kamata ngaue'aki ai**

Founga Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga (IFRS)
S1: Ngaahi fiema'u fakatauhitohi ki hono lipooti 'a e ngaahi fakamatala felave'i mo hono tokangaekina e tu'unga fakangaue fekau'aki mo e fakamatala pa'anga.

1 Siulai 2025

Founga Lipooti Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga (IFRS)
S2: Ngaahi fiema'u fakatauhitohi ki hono lipooti 'a e ngaahi fakamatala felave'i mo e ngaahi uesia 'i he tu'unga 'o e 'ea.

1 Siulai 2025

Fakatonutonu ki he founga fakatauhitohi (IAS) fika 21: 'Ikai malava ke fakafetongi pa'anga

1 Siulai 2025

Fakatonutonu ki he founga fakatauhitohi (IFRS) 9: Me'angaue fakapa'anga mo e fakatonutonu ki he founga fakatauhitohi (IFRS) fika 7: Ngaahi fakaha fakamatala ki he ngaahi me'angaue fakapa'anga

1 Siulai 2026

Founga fakatauhitohi (IFRS) fika 18: Founga 'oku teuteu'i ai mo fakaha 'a e ngaahi fakamatala fakalahi 'i he fakamatala pa'anga.

1 Siulai 2027

e) Ngaahi Pa'anga Muli

Ko e ngaahi pa'anga muli, 'oku liliu ia ki he pa'anga Tonga, 'i he ngaahi tu'unga fakafetongi pa'anga 'i he faka'osinga 'o e ta'u. Ko e ngaahi tupu mo e mole, tupu mei he feliliuaki hono fakamahu'inga'i 'o e pa'anga muli, 'oku 'ave ia ki he 'akauni ko e "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" 'o fakatatau ki he Kupu 33 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 'o 'ikai ke fakakau eni 'i hono fika'i 'o e tupu mo e mole 'a e Pangike 'o fakatatau ki he Founga Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga hono 21, "Ko e ola 'o e liliu 'i he fakafetongi pa'anga" (IAS 21). Fakatatau ki he fiema'u 'a e IAS 21, ko e ngaahi tupu pe mole he fakafetongi 'o e ngaahi pa'anga muli ke lekooti 'i he fakamatala ki he tupu 'o e ta'u.

Ko e ngaahi mole mei he feliliuaki 'a e totongi fakafetongi pa'anga 'e mate ia ki ha palanisi 'oku toe 'i he 'akauni "Toe fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki". Kapau 'e 'ikai fe'unga 'a e palanisi ko ia ke ne tapuni 'a e mole, kuopau ke tu'utu'uni 'e he Kapineti ke 'oange ki he Pangike 'a e ngaahi koloa (sekiuliti) 'oku 'ikai ala fakafetongi mo 'ikai hano totongi tupu ke fakakakato ha nounou.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHI 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****e) Ngaahi Pa'anga Muli – hoko atu**

Ka 'i ai ha palanisi kuletiti 'i he 'akauni "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" 'i he ngata'anga 'o e ta'u fakapa'anga takitaha 'a e Pangike, 'e malava ke ngaue'aki 'e he Pangike ki he ngaahi fakamole ki hono fakahoko e ngaahi tu'utu'uni ngaue fakapa'anga ka kuopau ke tali 'e he Poate, pe ke totongi ki he Pule'anga 'o ka fiema'u 'a e Minisita 'i he'ene tohi ki he Pangike Pule fakatatau ki he tukunga e maketi mo e tali 'e he Poate. Fakatatau ki he lau 'a e Lao Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, ko e 'akauni "Toe Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" 'e malava ke ngaue'aki ki he ngaahi fiema'u 'oku ha 'i 'olunga, 'o kapau 'oku 'ikai ma'ulalo hono palanisi he \$10,000,000 pea koe toenga palanisi 'i he 'akauni 'e 'ave hake ki he ta'ufakapa'anga hoko mai.

'I he tui 'a e kau Talekita, ko e founga ko 'eni 'oku fe'unga pe 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e Kupu 33 'o e Lao. Kapau ne ngaue'aki 'e he Pangike 'a e Founga Fakatauhitohi Fakavaha'apule'anga hono 21, "Ko e ola 'o e liliu 'i he fakafetongi pa'anga" (IAS 21), 'e 'i ai 'a e holo 'i he tupu fakata'u 'aki 'a e \$1,371,636 (2024: holo'aki 'a e \$748,288) 'i he 'aho 30 Sune 2025.

f) Ko hono fakamaau'i mo hono fakafuofua'i 'o e ngaahi mahu'inga fakapa'anga

Ko hono teuteu'i 'o e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pangike 'oku fiema'u 'a e kau Taki mo e ngaahi Pule he ngaahi va'a ke nau sivi'i, fakafuofua pea mo fakamahamahalo'i ha ngaahi me'a te ne uesia 'a e fa'unga fakatauhi tohi mo e ngaahi mahu'inga 'oku fakaha 'i he ngaahi koloa, ngaahi mo'ua, pa'anga hu mai pea mo e pa'anga hu atu. Ko e ola totonu 'e lava pe ia 'o faikehekehe mei he ngaahi fakafuofua ko eni.

Ko e ngaahi makatu'unga 'oku fakahoko ai 'a e fakafuofua mo e ngaahi fakamahamahalo 'oku sivi'i 'i he taimi kotoa pe. Ko hono siofi 'o e ngaahi fakafuofua fakapa'anga ko eni 'oku fakakulupu ia ki he ta'u na'e fai ai hono sivi'i pea mo e ngaahi ta'u uesia ka hoko mai.

Ko hono to e fakamahino ange, ko e ngaahi fakamatala ki he tafa'aki kehekehe 'o e fakafuofua, 'ikai fakapapau'i pea mo hono fakamaau'i 'o e fa'unga tauhi tohi, 'oku 'i ai 'ene uesia 'i he ngaahi mahu'inga 'oku fakaha 'i he ngaahi fakamatala fakapa'anga 'oku anga pehe ni:

Fakamatala 2 (h) (vi) – ngaahi mole 'oku 'amanaki ke hoko

Fakamatala 2 (n) – holo 'o e mahu'inga

Fakamatala 2 (ng) – pa'anga talifaki ki he monu'ia 'a e kau ngaue

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAH 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****h) Ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua****Me'angaue Fakapa'anga****i. Lekooti 'o e me'afua**

Koe ngaahi no malu'i 'oku kamata lekooti 'a e malu'i 'i he kamata'anga pe 'o e taimi 'oku fakahoko ai e no. Koe ngaahi koloa moe ngaahi mo'ua makehe leva 'oku toki kamata lekooti pe 'i he taimi 'e kaunga ai e Pangike ki he aleapau 'a e totongi 'o e me'angaue fakapa'anga.

Koe mahu'inga totongi totonu koe me'afua ia 'oku ngaue'aki kene sivi'i 'aki 'a e mahu'inga 'o e ngaahi koloa fakapa'anga pe ngaahi mo'ua fakapa'anga, ko e ngaahi koloa pe mo'ua fakapa'anga 'oku 'ikai ke mahu'inga totonu ka 'oku lekooti 'i he fakamatala tupu moe mole, ko hono ngaahi totongi 'oku felave'i hangatonu pe ia mo e totongi hono tuku atu ki tu'a pe ko hono fakatau mai.

ii. Fakakalakalasi mo e ngaahi me'afua ngaue'aki**Koloa fakapa'anga**

'I hono fuofua lekooti 'o ha koloa fakapa'anga 'oku fakakalakalasi 'o fakataui ki hono me'afua 'oku ngaue'aki ke sivi'i 'aki 'o hange koe, mahu'inga totonu na'e fakatau mai 'aki, mahu'inga totonu fakataha mo e pa'anga hu mai fakalukufua 'o e mo'ua 'i he fakahu pa'anga, mahu'inga totonu 'i he fakamatala tupu mo e mole 'o e fakahu pa'anga talifaki, pea mo e mahu'inga totonu 'i he fakamatala tupu moe mole.

Ko e koloa fakapa'anga 'oku 'ikai ke to e liliu hono fakakalakalasi mei hono fuofua lekooti tukukehe ka toki liliu 'ehe Pangike 'a e fa'unga ngaue ki hono pule'i 'o e ngaahi koloa fakapa'anga 'a ia 'e liliu kotoa 'a hono fakakalakalasi 'o e ngaahi koloa fakapa'anga 'i he 'uluaki 'aho 'o e mahina 'e fuofua lipooti ai hili mei he liliu 'a e fa'unga ngaue.

Koe koloa fakapa'anga 'oku sivi'i 'aki hono holoki e totongi na'e fakatau mai 'aki 'o kapau 'oku ma'u 'a e 'ulungaanga 'oku ha 'i lalo pea 'oku 'ikai ke kau 'i he mahu'inga totonu 'o e fakamatala tupu pe mole:

- 'Oku tauhi ia 'i he fa'unga fakangaue 'aki 'a e taumu'a ngaue 'oku malava ke a'usia 'a hono tanaki 'o e fehu'aki 'a e pa'anga mei he pa'anga aleapau pea mo hono fakatau atu 'o e koloa fakapa'anga.
- Moe vaha'a taimi 'i he aleapau 'a ia 'e toe vave ange ai 'a e taimi 'o e fehu'aki 'a e pa'anga 'a ia 'oku tafataha ki he totongi 'o e sino'i pa'anga moe tupu 'i he toenga palanisi 'o e sino'i pa'anga kamata.

Ko e mo'ua 'i he fakahu pa'anga 'oku sivi'i 'aki 'a hono mahu'inga totonu fakataha moe pa'anga hu mai fakalukufua 'o kapau 'oku ne ma'u e natula 'oku ha 'i lalo pea 'ikai 'i he tu'unga ko e mahu'inga totonu 'i he fakamatala tupu moe mole.

- 'Oku tauhi ia 'i he fa'unga fakangaue 'aki 'a e taumu'a ngaue 'oku malava ke a'usia 'a hono tanaki 'o e fehu'aki 'a e pa'anga mei he pa'anga aleapau pea mo hono fakatau atu 'o e koloa fakapa'anga.
- Moe vaha'a taimi 'i he aleapau 'a ia 'e toe vave ange ai 'a e taimi 'o e fehu'aki 'a e pa'anga 'a ia 'oku tafataha ki he totongi 'o e sino'i pa'anga moe tupu 'i he toenga palanisi 'o e sino'i pa'anga.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHU 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U
FAKALAO – hoko atu****h) Ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua – hoko atu****ii. Fakakalakalasi mo e ngaahi me'afua ngaue'aki – hoko atu**

'I hono fuofua lekooti 'o ha fakahu pa'anga talifaki 'a ia 'oku 'ikai fakataumu'a ki he fefakatau'aki, 'e fakahoko 'e he Pangike 'a e ngaahi fokotu'utu'u pea 'e 'ikai ke to e malava o liliu ki ha ngaahi liliu 'e toki hoko 'i he kaha'u ki he mahu'inga totonu 'o e fakahu pa'anga 'i he pa'anga humai fakalukufua. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ki he liliu 'oku fakahokohoko mei he 'uluaki fakahu pa'anga 'o toki hokohoko ai.

Koe ngaahi koloa fakapa'anga 'oku 'ikai ke sivi'i 'aki 'a e holoki e mahu'inga ne fakatau mai 'aki, pe koe mahu'inga totonu fakataha moe pa'anga hu mai fakalukufua 'a ia 'oku fakamatala'i 'i 'olunga, 'e sivi'i 'aki leva kinautolu 'a e mahu'inga totonu 'i he fakamatala tupu moe mole. 'Oku kau kotoa ki ai 'a e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku makatu'unga mei ha koloa fakapa'anga kehe.

'I he fuofua lekooti 'e 'ikai ke toe liliu 'e he Pangike 'a e tu'unga 'oku 'i ai ha koloa fakapa'anga kapau 'oku natula ke sivi'i 'aki 'a e holoki e mahu'inga ne fakatau mai 'aki pe koe mahu'inga totonu fakataha moe pa'anga humai fakalukufua pe ko e mahu'inga totonu fakataha moe tupu moe mole, ko e 'uhinga ke ne fakasi'isi'i mo faka'ehi'ehi mei he fehalaaki 'i he founga tauhitohi.

'I he lolotonga 'a e ta'u mo e faka'osinga 'o e ta'u, ne 'ikai ke to e 'i ai ha me'angaue fakapa'anga ne to e fakakalakalasi 'e he Pangike ki he mahu'inga totonu fakataha moe pa'anga hu mai fakalukufua pe mahu'inga totonu fakataha mo e fakamatala ki he tupu moe mole. Ko e ngaahi tipositi fakavavevave moe ngaahi tipositi loloa, ngaahi 'akauni pa'anga ngaue, moe ngaahi koloa 'a e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga 'oku fakakalasi ki he ngaahi totongi holoki e mahu'inga ne fakatau mai ai.

Koloa Fakapa'anga: Sivi'i Fa'unga Ngaue

'Oku sivi'i 'e he Pangike 'a e taumu'a 'o e fa'unga ngaue 'oku ngaue'aki ke lekooti 'aki 'a e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku tauhi fakalevolo, koe'uhi ke ne 'omai ai 'a e founga 'oku fakahoko 'aki 'a e ngaue pea ko e ngaahi fakamatala ko 'eni 'oku fakahoko ia ki he kau taki ngaue. Koe ngaahi fakamatala 'oku ngaue'aki ki hono sivi 'oku kau ki ai 'a e:

- Ngaahi tu'utu'uni kuo fa'u mo hono taumu'a ki he 'inivesi fakafa'ahinga 'o e koloa fakapa'anga pea mo hono ngaue'aki 'a e ngaahi tu'utuni ko 'eni ki he fakahoko fatongia. 'Oku kau ki ai kapau 'oku tokanga taha 'a e kau taki ki hono tanaki mai 'o ha tupu mei ha aleapau 'e malava ke ne pukepuke 'a e totongi tupu, fakapapau'i 'e malava 'e he koloa fakapa'anga 'o makupusi 'a e ngaahi mo'ua fakapa'anga pe ko ha totongi 'o ha mo'ua pe ko e lekooti 'o ha pa'anga na'e ma'u mai mei hono fakatau 'o ha koloa fakapa'anga;
- Angafefe 'a hono sivi'i 'a e ola 'o e founga ngaue ko 'eni pea lipooti ki he kau taki ngaue 'a e Pangike;
- Ngaahi palopalema te ne lava ke uesia 'a e ola 'o e founga ngaue (mo e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku lolotonga 'i he fa'unga fakangaue) mo e ngaahi founga ke solova'aki 'a e palopalema ko ia; mo e

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHI 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHU MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****h) Ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua – hoko atu****Koloa fakapa'anga: Sivi'i Fa'unga Ngaue – hoko atu**

- Founga hono foaki e monu'ia 'o e kau taki ngaue 'o fakatata 'aki eni: Pe koe ngaahi monu'ia 'oku tupunga mei he mahu'inga totonu 'o e koloa fakapa'anga pe ko e pa'anga tanaki mei he pa'anga aleapau. Ko e ha 'a e hokohoko, lahi mo e taimi 'o hono fakatau ki tu'a 'a e ngaahi koloa fakapa'anga 'i he ta'u kimu'a, 'uhinga 'o hono fakatau atu ki tu'a mo e ngaahi fefakatau'aki 'oku 'amanaki ki he kaha'u.

Ko e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku 'ikai ke malava ke fakata'e'aonga'i ka kuo tuku atu ki he tokotaha 'oku ne fakatau 'oku 'ikai ke lau ia ko ha fefakatau'aki, 'o tatau ia mo e ngaahi founga lekooti koloa 'a e Pangike. Ko e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku tauhi ki he fefakatau'aki 'o ngaue'aki 'a e mahu'inga totonu 'oku sivi'i 'aki ia 'a e mahu'inga totonu fakataha mo e tupu mo e mole.

Koloa fakapa'anga: Sivi'i e fehu'aki 'o e pa'anga aleapau pe 'oku tafataha ki he totongi 'o e sino'i pa'anga kamata moe tupu.

Ko e taumu'a 'o e sivi koeni ke fakamahino ko e sino'i pa'anga ko e mahu'inga totonu ia ki he koloa fakapa'anga 'i hono fuofua lekooti. Ko e tupu 'oku 'uhinga ia ki hono fakamahu'inga'i e mahu'inga 'o e pa'anga 'i he taimi pe ko ia pea ki he tu'unga paloplema felave'i ki he toenga palanisi 'o e sino'i pa'anga lolotonga 'i he vaha'a taimi pea mo e palopalema 'o e Pa'anga no kitu'a mo e fakamole (fakatata: palopalema mei he lahi 'o e pa'anga ngaue, Ngaahi fakamole meihe Fakahoko Ngaue) pea mo e 'avalisi 'o e tupu.

'I hono sivi'i fakapapau'i pe ko e fehu'aki 'i he pa'anga aleapau 'oku tafataha ki he totongi 'o e sino'i pa'anga mo e tupu. 'Oku hanga 'e he Pangike 'o fakatokga'i 'a e taimi aleapau 'o e me'angaue fakpa'anga. 'Oku fakakau heni 'a hono sivi'i pe 'oku 'i ai ha aleapau 'o e koloa fakapa'anga 'e malava kene liliu 'a e taimi moe mahu'inga 'o e fehu'aki 'o e pa'anga aleapau 'a ia e 'ikai malava 'o a'usia 'a e taumu'a. 'I hono fakahoko e sivi 'oku fakatokanga'i ai 'e he Pangike 'a e ngaahi me'a ni:

- Ngaahi makatuu'nga 'e hoko te ne malava ke liliu 'a e mahu'inga pe taimi 'o e fehu'aki 'o e Pa'anga.
- Vaha'a taimi te ne malava ke ne liliu 'a e totongi tupu 'o kau ai e ngaahi totongi tupu 'oku feliuliaki
- Totongi Kimu'a moe ngaahi natula ke fakaloloa ai
- Vaha'a taimi te ne malava ke ne fakasi'isi'i 'a e totonu 'a e Pangike kene 'eke 'a e fehu'aki 'a e pa'anga mei he koloa fakapa'anga.

Ko e totongi kimu'a 'oku fakahoko tatau pe ia mo e totongi tu'otaha 'o e sino'i pa'anga kamata pea mo e totongi tupu 'o kapau ko e pa'anga 'oku 'ai ke totongi kimu'a ko e konga lahi ia 'o e sino'i pa'anga kamata mo e totongi tupu te'eki ke totongi 'a ia 'e malava ke kau ki ai mo e ngaahi totongi huhu'i ki hono fakata'e'aonga'i vave 'o ha aleapau.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHI 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHU MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****h) Ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua – hoko atu****Koloa Fakapa'anga: Ngaahi Me'asivi mo e tupu mo e mole**

Koloa Fakapa'anga lekooti 'i he holoki e mahu'inga ne fakatau mai 'aki.

Ko e ngaahi koloa fakapa'anga ko 'eni 'oku sivi'i 'aki ia e holoki e mahu'inga ne fakatau mai 'aki 'o ngaue'aki 'a e founga fika'i 'o e totongi tupu. 'Oku hanga 'e he mole 'i he maumau 'o e koloa fakapa'anga o holoki e mahu'inga ne holoki mei he totongi na'e fakatau mai 'aki. Ko e pa'anga hu mai mei he totongi tupu, tupu pe mole makatu'unga 'i he fakafetongi pa'anga mo e ngaahi mole 'i ha maumau 'e hoko 'oku lekooti 'i he fakamatala pa'anga ki he tupu moe mole. Ka 'i ai ha tupu pe mole 'i hono fakata'e'aonga'i 'o ha koloa fakapa'anga 'oku lekooti mo ia 'i he fakamatala tupu moe mole.

Fakata'e'aonga'i 'o ha koloa

Koloa Fakapa'anga

Ko e koloa fakapa'anga 'oku fakata'e'aonga'i ia 'e he Pangike 'i he taimi 'oku ngata ki ai 'a e aleapau ki he fehu'aki 'o e pa'anga, pe ko hono foaki 'a e totonu ke tanaki mai 'a e pa'anga aleapau fakataha mo e ngaahi palopalema mo e ngaahi monu'ia ki he ma'u fakalao 'o e koloa fakapa'anga ki ha taha. Pe 'oku 'ikai ke tuku atu pe tauhi 'e he Pangike ia 'a e ngaahi palopalema, ngaahi monu'ia pea 'ikai ke ne pule'i mo e koloa fakapa'anga ko ia.

Kapau leva 'e fakahoko 'e he Pangike ia hano tuku atu 'o ha koloa fakapa'anga 'oku ha 'i he fakamatala ki he tu'unga fakapa'anga ka e kei tauhi pe 'a e ngaahi palopalema mo e ngaahi monu'ia mei he koloa fakapa'anga kuo tuku atu pea 'e 'ikai ke fakata'e'aonga'i 'a e koloa fakapa'anga koi a.

Mo'ua Fakapa'anga

'Oku 'ikai ke faka'ilonga'i 'e he Pangike Pule ha mo'ua fakapa'anga 'i he taimi 'oku fakata'e'aonga'i ai pe kaniseli 'a 'ene ngaahi fatongia ki he aleapau pe ko e 'osi e taimi 'o e aleapau. 'Oku 'ikai foki ke faka'ilonga'i ha mo'ua fakapa'anga 'i he taimi 'oku toe liliu ai 'ene ngaahi tu'utu'uni pea ko e ngaahi fehu'aki fakapa'anga 'o e liliu 'oku faikehekehe lahi he koe'uhi 'oku faka'ilonga'i 'a e mo'ua fakapa'anga fo'ou ko ia 'i hono mahu'inga totonu.

'I he taimi 'oku 'ikai ke faka'ilonga'i ai 'a e mo'ua fakapa'anga ko ia, ko hono faikehekehe pea mo e lahi 'o e pa'anga ne 'omai mei he ta'u fakapa'anga kuo'osi pea mo e pa'anga ne toe siofi ke totongi ('o kau ki ai ha fa'ahinga koloa fakapa'anga pe 'ikai ke fakapa'anga kuo tuku atu ia pe mo'unga fakapa'anga kuo faka'ilonga'i) 'oku toki faka'ilonga'i ia 'i he fakamatala pa'anga ki he tupu moe mole.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHI 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****h) Ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua – hoko atu****Toe Liliu ki he Koloa Fakapa'anga**

'I hono to e liliu pe fakafo'ou 'a e loloa 'o e taimi ki ha koloa fakapa'anga 'oku hanga leva 'e he Pangike 'o e toe vakai'i pe ko e pa'anga e tanaki mei he koloa fakapa'anga ko ia 'e 'i ai ha liliu. Kapau 'e 'i ai ha liliu mei he fahu'aki fakapa'anga pea 'oku mahino mai ko e totonu ki he aleapau 'o e fahu'aki 'a e pa'anga mei he kamata'anga 'o e koloa fakapa'anga kuo 'osi hono taimi ngaue'aki. 'I he tu'unga leva ko ia 'oku fakata'e'aonga'i pe kaniseli leva 'a e koloa fakapa'anga totonu kae lekooti 'a e koloa fakapa'anga fo'ou 'i hono mahu'inga totonu.

Kapau leva ko e fahu'aki 'i he pa'anga mei he koloa fakapa'anga kuo fakalelei'i pe liliu 'oku lekooti 'i he mahu'inga holoki mei he mahu'inga na'e fakatau mai 'aki, 'oku 'ikai hane liliu pea koe fakalelei ko ia 'oku 'ikai totonu ke fakata'e'aonga'i 'a e koloa fakapa'anga ko ia. 'I he tu'unga ko ia 'oku to e fika'i leva 'e he Pangike 'a e palanisi fakalukufua na'e lekooti 'aki e koloa fakapa'anga ko ia pea lekooti 'a e tupu mei he to e fakalelei'i kuo fakahoko ki he palanisi fakalukufua 'o fakamahino ko e tupu pe mole 'i he fakamatala tupu mo e mole. Kapau leva ko e fakalelei 'oku tupunga mei ha tonounou fakapa'anga 'o ha tokotaha fakamo'ua pea ko e tupu pe mole 'oku faka'asi fakataha ia mo e maumau ki he koloa fakapa'anga pea 'oku lekooti leva ia koe pa'anga hu mai mei he totongi tupu.

Fetamate'aki

Ko e Koloa Fakapa'anga pea mo e Mo'ua Fakapa'anga 'oku na fetamate'aki pea ko e toenga pa'anga 'oku fakaha atu ia 'i he Fakamatala ki he Tu'unga Fakapa'anga, ka 'oku malava ke hoko 'a e mea ni 'i he taimi pe 'oku 'i ai 'a e mafai fakalao 'a e Pangike Pule ke fakahoko 'a e fekaniseli'aki ni ka 'i he fakataumu'a pe ia ko hano tapuni fakapalanisi pe koe faka'ilonga'i ai 'a e Koloa Fakapa'anga kae tapuni 'a e Mo'ua Fakapa'anga 'i he taimi pe 'e taha.

Ngaahi maumau malava ke hoko***Me'angaue fakapa'anga***

Ko e ngaahi koloa fakapa'anga ne fakamahu'inga'i 'i he mahu'inga ne fakatau mai 'aki 'oku fika'i 'e he Pangike ha pa'anga talifaki ki ai ko e siofaki ki ha mole 'e hoko. 'Oku fika'i 'e he Pangike 'a e pa'anga talifaki 'i he mahu'inga fakatatau ki he ivi ngaue mo e mahu'inga 'o e ngaahi koloa ko ia tukukehe 'a e ngaahi fakamatala 'oku ha 'i lalo 'oku fakamahu'inga'i pe ke 'i loto 'i he mahina 'e 12:

- Ngaahi no malu'i 'oku tataitaha ke 'i ai ha mole 'e hoko ai 'i he 'aho 'oku fai ai 'a e lipooti; mo e
- 'Ikai ke to e 'i ai ha palopalema pe ko ha fakafuofua 'e lahi ha mole mei he ngaahi no malu'i kehe mo e ngaahi palanisi 'i he Pangike talu mei he 'aho ne lekooti ai.

Ko e taimi 'oku sivi'i ai 'e he Pangike pe 'oku 'i ai ha hiki 'i he tu'unga palopalema pe ko ha mole 'amanaki ke hoko 'o ha koloa fakapa'anga, 'oku 'omi leva 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakamo'oni 'oku fekau'aki mo e koloa fakapa'anga ko ia ke sio ki ai 'a e Pangike. 'Oku kau 'i heni 'a e ngaahi fakamatala fakafika mo e ngaahi fakamatala fakamo'oni'i pau makatu'unga 'i he ngaahi a'usia 'a e Pangike 'i he ta'u kuohili mo e ngaahi fakafuofua ki he ngaahi ta'u 'oku hanga mai mei he kaha'u.

'Oku fakafuofua 'e he Pangike 'oku hiki 'a e tu'unga palopalema 'o ha koloa fakapa'anga kapau 'e 'osi 'a e 'aho ia 'e 30 'oku te'eki ke totongi mai.

Ko e taimi 'oku fakakaukau ai 'e 'i ai e mole 'e hoko fekau'aki mo e koloa fakapa'anga 'i he taimi 'oku:

- 'Ikai malava 'a e tokotaha na'e aleapau mo ia 'o totongi kakato 'ene mo'ua ki he Pangike, 'e fai leva 'a e tu'utu'uni ia 'a e Pangike 'o hange ko hono ngaue'aki 'a e koloa ne malu'i 'aki 'a e mo'ua ko 'eni ('o kapau 'oku 'i ai); pe
- 'Osi 'a e 'aho ia 'e 90 pe lahi ange mo e te'eki ke fakafoki 'a e koloa fakapa'anga.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAH 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****h) Ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua – hoko atu****Ngaahi maumau malava ke hoko – hoko atu**

'Oku toki fakamahino 'e he Pangike ko e ngaahi fakahu pa'anga 'oku si'isi'i 'a 'ene palopalema pe ko 'ene mole, 'i he taimi 'oku fakamaaka ai 'o fakatatau ki he ngaahi fakamahu'inga fakamamani lahi fakavaha'apule'anga. 'Oku ngaue'aki 'e he Pangike 'a e ngaahi tu'unga mahu'inga ko e "B" pe ma'olunga ange 'o fakatatau ki he kautaha fakamahu'inga mo'ua fakavaha'apule'anga.

Ko e ngaahi pa'anga talifaki ki ha mole 'e hoko 'i ha vaha'a taimi loloa 'oku fakamahu'inga'i ia mei he ngaahi palopalema 'e malava ke hoko 'i he lolotonga 'a e taimi 'oku 'amanaki 'e ngaue'aki ai 'a e meangaue fakapa'anga ko ia. Ko e pa'anga talifaki ki ha mole 'e hoko 'i he mahina 'e 12 'oku fakamahu'inga'i ia mei he ngaahi palopalema 'e malava ke hoko 'i loto 'i he mahina 'e 12 mei he 'aho 'oku lipooti ai (pe to e si'isi'i ange kapau ko e ivi ngaue mo e mahu'inga 'o e ngaahi me'angaue fakapa'anga ko ia 'oku si'isi'i hifo 'i he mahina 'e 12).

Ko e vaha'a taimi ma'olunga taha ki hono fakamahu'inga'i 'o ha mole 'oku 'amanaki ke hoko 'oku makatu'unga ia 'i he vaha'a taimi aleapau 'oku 'amanaki ai 'a e Pangike 'e 'i ai 'a e mole.

Fakamahu'inga'i 'o ha mole 'e hoko

Fakamahu'inga'i 'o ha mole 'e hoko. 'Oku fakafuofua'i 'o hange ko e fakamatala ko 'eni:

- Ko e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku 'ikai ke holo hono tu'unga mahu'inga 'i he 'aho 'oku fai ai 'a e lipooti: mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi holo fakapa'anga (i.e. ko e kehekehe 'i he pa'anga hu mai 'i he fakakatatau ki he aleapau pea mo e pa'anga hu mai 'oku 'amanaki 'a e Pangike 'e ma'u mai);
- Ko e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku holo hono tu'unga mahu'inga 'i he 'aho 'oku fai ai 'a e lipooti: ko e kehekehe 'i he toenga mahu'inga lolotonga pea mo e mahu'inga lolotonga ne fakafuofua 'e hu mai; pea mo e
- Fakafuofua 'o ha mole 'amanaki ke hoko 'oku holoki 'aki 'a e totongi tupu totonu 'o e koloa fakapa'anga ko ia.

Holo 'a e tu'unga mahu'inga 'o ha koloa fakapa'anga

'I he taimi 'oku fai ai 'a e lipooti, 'oku sivi'i 'e he Pangike 'a 'ene ngaahi koloa fakapa'anga ne fakamahu'inga 'i he mahu'inga ne totongi mai 'aki pe 'oku holo hono tu'unga mahu'inga. Ko e taimi 'oku holo ai e tu'unga mahu'inga 'o ha koloa fakapa'anga 'o kapau ne 'i ai ha ngaahi palopalema na'e fa'a hoko ke ne uesia ai 'a e ngaahi pa'anga ne fakafuofua 'e hu mai.

Ko e ngaahi fakamo'oni 'oku holo 'a e tu'unga mahu'inga 'o ha koloa fakapa'anga 'oku ha ia 'i he ngaahi fakamatala ko 'eni:

- Lahi 'a e ngaahi faingata'a fakapa'anga 'a e tokotaha 'oku mo'ua mai;
- Maumau'i 'o ha konituleki aleapau hange ko e 'ikai lava ke totongi e mo'ua 'i loto 'i he 'aho 'e 90;
- To e fokotu'utu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni he'ikai tali 'e he Pangike fekau'aki mo e totongi mo'ua;
- 'Ikai lava e tokotaha mo'ua 'o totongi fakafoki 'ene ngaahi mo'ua pe 'oku fe'ao mo ha palopalema fakapa'anga kehe; pe
- Mole 'o ha maketi fefakatau'aki ki ha malu'i koe'uhi koe palopalema fakapa'anga.

Faka'asi 'o e pa'anga talifaki ki ha mole 'e hoko 'i he fakamatala 'o e tu'unga fakapa'anga

'Oku faka'asi 'a e pa'anga kuo vahe'i ke talifaki ki ha mole 'e hoko 'i he fakamatala 'o e tu'unga fakapa'anga 'o peheni:

- Koloa fakapa'anga lekooti 'i he mahu'inga holoki mei he mahu'inga ne fakatau mai 'aki: to'o mei he toenga mahu'inga fakapa'anga 'o e koloa ko ia.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHI 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****h) Ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua – hoko atu****Ngaahi maumau malava ke hoko – hoko atu***Tohi tamate'i 'o ha mo'ua mai*

Ko e toenga mahu'inga lolotonga 'o ha koloa fakapa'anga 'oku tohi tamate'i (fakafe'unga pe katoa) 'o kapau kuo fakapapau'i 'e 'ikai pe ke toe lava ke ma'u mai 'a e koloa ko ia. Ko e 'uhinga 'oku hanga ai 'e he Pangike 'o tohi tamate'i ha mo'ua 'o ha tokotaha 'o kapau 'oku 'ikai pe ke to e 'i ai ha koloa pe ha ma'u'anga pa'anga fe'unga 'e lava 'o ma'u mai ke totongi 'a e toenga mo'ua. Kaekehe ko e ngaahi koloa fakapa'anga kuo tohi tamate'i 'e kei malava pe ke fai e ngaue kiai koe'uhi ke muimui pau ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e Pangike ki hano toe ma'u mai 'a e mahu'inga na'e toe.

i) Pa'anga pea mo e Pa'anga Fakamanatu

Ko e pa'anga mo e pa'anga fakamanatu 'oku lekooti ia 'i he Fakamatala Pa'anga 'i he mahu'inga na'e ngaahi mo totongi mai 'aki. Ko e mahu'inga na'e totongi mai 'aki, 'oku kau ai 'a e ngaahi totongi ki hono teuteu'i, fakatupu 'o e koloa, mo hono 'omai 'o e pa'anga ke a'u mai ki he Pangike. 'Oku tuku atu 'a e pa'anga ki he ngaahi Pangike 'o kamata mei he pa'anga na'e uluaki 'omai, pea 'oku fokotu'u ko e fakamole ki he Pangike 'a e mahu'inga na'e totongi mai 'aki e pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki. Ko e pa'anga 'oku fekau'aki mo e ngaahi pa'anga pepa moe pa'anga maka 'oku fakatau mai ke tuku atu ke ngaue'aki.

k) Pa'anga kuo Fakahu atu ke ngaue'aki

Ko e mahu'inga fakapa'anga 'o e pa'anga pepa mo e pa'anga maka 'a ia kuo tuku atu ki he fonua ke ngaue'aki, 'oku lau ia ko e mo'ua 'a e Pangike 'i he'ene fakamatala pa'anga. Ko e pa'anga pepa mo e pa'anga maka kotoa pe na'e tuku atu ke ngaue'aki 'a ia 'oku tui 'a e Pangike kuo 'ikai ke kei ngaue'aki koe'uhi kuo fu'u motu'a, pe ko e tuku ko e tauhi 'ofa, pea 'ikai toe fakafoki mai, 'oku 'ikai ke kei lau ia ki he pa'anga kuo fakahu atu ke ngaue'aki, ka kuo lau ia ki he pa'anga hu mai 'a e Pangike.

Ko e ngaahi pa'anga fakamanatu 'oku 'ikai ke kau ia 'i he pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki he 'oku 'ikai fakataumu'a ia ki he ngaahi fatongia fakapa'anga.

l) Pa'anga hu mai

'Oku lekooti 'a e pa'anga hu mai 'o fakatautu ki he ngaahi makatu'unga 'oku ha 'i he tohi aleapau pea mo e tokotaha fakatau (kasitoma). 'Oku lekooti 'e he Pangike 'a e pa'anga hu mai 'i he taimi 'oku foaki ai 'a e mafai pule ki he koloa mo e ngaahi ngaue ki he kasitoma. Ko e tepile ko 'eni 'oku ne 'omi 'a e fakamatala fekau'aki mo e natula pea mo e taimi 'oku fakakakato ai 'a e ngaahi ngaue 'oku ha 'i he aleapau ne fai e felotoi kiai pea mo e kasitoma.

Koloa mo e ngaahi ngaue	Natula mo e taimi 'oku fakakakato ai 'a e ngaahi ngaue mo e founga 'o e totongi	Lekooti 'o e pa'anga hu mai 'i he founga lipooti fakatauhitohi fakavaha'apule'anga (IFRS) fika 15
Fakatau 'o e Pa'anga Maka ko ha Pa'anga Fakamanatu	Ko e fefakatau'aki 'o kau ai e fakatau atu 'o e pa'anga fakamanatu. Ko e taimi 'oku kakato ai 'a e ngaue 'i he taimi 'oku ma'u ai 'e he kasitoma e pa'anga fakamanatu pea 'oku lekooti leva 'a e pa'anga hu mai 'i he taimi koia.	Ko e pa'anga hu mai mo e ngaahi fakamole felave'i 'oku lekooti 'i he taimi 'oku tuku atu ai 'a e koloa. i.e. ko e taimi 'oku fakatau atu ai 'a e pa'anga fakamanatu pea ma'u ai pe 'a e totongi 'o e koloa 'i he taimi koia.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAH 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****l) Pa'anga hu mai – hoko atu***Pa'anga hu mai mei he totongi tupu*

'Oku ngaue'aki 'a e founga 'o e totongi tupu totonu ki hono lekooti 'o e pa'anga hu mai mei he totongi tupu mei he ngaahi fakahu pa'anga. Ko e totongi tupu totonu ko e peseti ia 'oku ne holoki 'a e pa'anga 'oku fakafuofua 'e totongi pe ma'u mai mei he vaha'a taimi 'oku fakafuofua 'e a'u kiai 'a e ivi ngaue mo e mahu'inga 'o e ngaahi me'angaue fakapa'anga ki he:

- Totongi fakalukufua lolotonga 'o e ngaahi koloa fakapa'anga; pe
- Fakamole ki he mo'ua fakapa'anga.

'I hono fika'i 'o e pa'anga hu mai mei he totongi tupu, 'oku ngaue'aki leva 'a e totongi tupu totonu ki he totongi fakalukufua lolotonga 'o e ngaahi koloa fakapa'anga pe ko e fakamole ki he mo'ua fakapa'anga. 'Oku lekooti 'i he fakamatala 'o e tupu mo e mole moe fakamatala ki he tupu fakalukufua 'i he ta'u 'a e ngaahi koloa fakapa'anga 'oku fua 'aki 'a e holoki 'o e mahu'inga ne totongi mai 'aki.

Lisi atu 'o e 'ofisi

Ko e pa'anga hu mai mei he lisi atu 'o e 'ofisi, 'oku lekooti ia ki he vaha'a taimi 'o e aleapau fengaue'aki kuo fakahoko.

Pa'anga hu mai makehe

Ko e pa'anga hu mai makehe 'oku kau ai 'a e fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu mo e ngaahi totongi ngaue 'a e Pangike pea 'oku lekoti he fakamatala pa'anga 'i he taimi pe 'oku fakahoko ai 'a e ngaue koia.

m) Tukuhau

Ko e Pangike 'oku faka'ata ia mei he tukuhau Fakapule'anga kotoa pe fakatatau ki he Kupu 55 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988.

n) 'Apingaue, ngaahi misini mo e ngaahi me'angaue

Ko e 'api ngaue, ngaahi misini, mo e ngaahi me'angaue 'oku lekooti 'i he mahu'inga ne fakatau mai ai hili hono to'o 'a e ngaahi fakamole ki hono holoki mamalie 'a hono mahu'inga mo e ngaahi fakamole ki ha maumau 'e hoko. 'Oku kau 'i he mahu'inga 'o e ngaahi koloa ni 'a e ngaahi totongi felave'i tonu mo hono fakatau 'o e koloa. Ko e ngaahi polokalama fakakomipiuta 'oku mahu'inga ki hono fakalele 'o e ngaahi me'angaue fakakomipiuta 'oku kau mo ia hono lekooti ko e ngaahi me'angaue 'a e Pangike. Ko e ngaahi fakamole makehe 'e toki kau ki he lisi 'o e koloa tu'uma'u 'o kapau te ne 'omi ha lelei faka'ekonomika 'o e fakamole na'e fakahoko 'e he Pangike. Ko e ngaahi monomono mo hono ngaahi 'o e ngaahi maumau 'e lekooti ia 'i he ngaahi fakamole faka'aho.

Ko e ngaahi koloa tu'u ma'u ko 'eni 'oku holoki hono mahu'inga 'i he founga hangatonu koe'uhi ke ne fakaha 'a e holo 'i he ivi ngaue mo e mahu'inga 'o e ngaahi koloa tu'uma'u ko ia. Ko e tefito'i tu'unga totongi fakata'u 'eni 'oku ngaue'aki 'i he ta'u ni pea mo e ngaahi ta'u kimu'a:

Ngaahi fale mo e lisi	1.01 - 2%
Ngaahi naunau fale moe 'ofisi	20% - 25%
Ngaahi naunau komipiuta	6.67%-25%
Ngaahi me'alele	25%

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHU 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****ng) Ngaahi Monu'ia 'o e Kau Ngaue***Palani vahenga malolo*

'Oku fakahu atu 'e he kau ngaue pea mo e Pangike 'a e pa'anga ki ha sino'i pa'anga malolo 'a e kau ngaue 'o makatu'unga ia 'i he lahi e ta'u ngaue 'a e tokotaha ngaue. Ko e vahenga malolo 'oku te'eki ke totongi atu ki tu'a 'oku lekooti he ngaahi mo'ua

Ko e ngaahi monu'ia kehe 'a e kau ngaue 'oku fakafuofua he 'ikai ke totongi 'i loto 'i he mahina 'e 12 'oku tatanaki ia ke totongi 'i he mahu'inga 'o e monu'ia koia 'i he 'aho 'e totongi ai.

o) Pa'anga mo e ngaahi koloa fakapa'anga

Ko e pa'anga mo e ngaahi koloa fakapa'anga 'a e Pangike 'oku kau ai 'a e katoa e pa'anga 'oku 'i he Tela pe "Tokotaha Tali Totongi" pea mo e katoa e pa'anga 'oku 'i he ngaahi 'akauni fakahu pa'anga taimi nounou 'a e Pangike mo e ngaahi tipositi 'e matu'otu'a 'i loto he mahina 'e 3.

p) Pa'anga Talifaki ki ha mo'ua

Kuo fokotu'u 'e he Pangike ha pa'anga talifaki ki he ngaahi mo'ua 'oku ta'epau pe 'e lava 'o totongi mai 'o makatu'unga eni 'i ha ngaahi 'uhinga fakalao pe me'a na'e hoko 'i he kuohili, 'oku fakafuofua 'e 'ikai ngaue'aki 'a e pa'anga talifaki ko 'eni pea 'oku falala'anga hono fakafuofua.

s) Pa'anga Talifaki Fakalukufua mo e Vahevahe 'o e Tupu

- 'I he Kupu 8(1) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2014 'oku ha ai ko e ngaahi tupu haohaoa 'a e Pangike ki ha fa'ahinga ta'u fakapa'anga, hili hono totongi kotoa 'a e ngaahi fakamole lolotonga ki he ta'u ko ia pea hili hono to'o 'a e ngaahi mo'ua 'oku 'ikai to e ala totongi mo ta'epau, holo 'i he mahu'inga 'o e ngaahi koloa pe mo ha ngaahi taumu'a pe 'oku pehe 'e he Poate 'oku taau, kuo pau ke vahevahe ia ki he Pa'anga Talifaki Fakalukufua 'o pehe ni:

- a) Kapau 'oku 'ikai laka hake 'a e Pa'anga Talifaki Fakalukufua 'i he peseti 'e 50 'o e sino'i pa'anga fakamafai 'a e Pangike, peseti 'e 100 'o e tupu ki he Pa'anga Talifaki Fakalukufua;
- e) Kapau 'oku laka hake 'a e Pa'anga Talifaki Fakalukufua 'i he peseti 'e 50 'o e sino'i pa'anga fakamafai 'a e Pangike, peseti 'e 30 ki he Pa'anga Talifaki Fakalukufua kae 'oua ke a'u 'a e fakakatoa 'o e Pa'anga Talifaki Fakalukufua mo e Sino'i Pa'anga Fakamafai 'a e Pangike ki he peseti 'e 10 'o e ngaahi mo'ua fakalukufua.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHI 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****s) Pa'anga Talifaki Fakalukufua mo e Vahevahe 'o e Tupu – hoko atu**

'I he felotoi 'a e Pangike mo e Minisita Pa'anga, 'e malava pe ke fakalahi hake 'a e Pa'anga Talifaki Fakalukufua.

- 'I he Kupu 8(2) 'oku ha ai, hoko atu mei he (1), ko e toenga tupu haohaoa 'o e ta'u fakapa'anga kuo pau ke ngaue'aki ki hono totongi fakafoki mai ha malu'i (securities) na'e 'oatu 'a ia na'e ma'u 'e he Pangike 'i he Kupu 6.
- 'I he Kupu 8(3) 'oku ha ai kuo pau ki he Poate 'i he loto ki ai 'a e Minisita, fakatatau ki he Kupu 8(1) pea mo e Kupu 8(2), ke vahe atu ki he Pa'anga Talifaki Fakalukufua pea mo e pa'anga hu mai fakalukufua 'a e Pule'anga Tonga 'a e toenga tupu haohaoa.

t) To e Fakamahu'inga 'o e Pa'anga

Ko ha ngaahi tupu pe mole 'oku 'ikai fakatokanga'i 'i he to e Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Muli, 'oku tanaki ia ki he 'akauni "To e Fakamahu'inga'i 'o e Pa'anga Talifaki" (vakai ki he Fakamatala 2(e)) pea 'oku 'ikai kau 'i hono fika'i 'o e tupu pe mole fakata'u 'a e Pangike. 'I he Kupu 33 (4) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017, 'oku ne fakaha ai 'a e ngaahi me'a 'e malava 'o ngaue'aki kiai 'a e 'akauni ko 'eni ka kuopau ke 'oua 'e si'isi'i hifo 'i he \$10,000,000 'a e palanisi 'e kei toe 'i he 'akauni.

u) Ngaahi Lisi*Tefito'i Lisi*

Ko e koloa mo e mo'ua 'oku ma'u mei he ngaahi lisi 'oku lekooti 'o ngaue'aki 'a e mahu'inga lolotonga.

Ko e ngaahi mo'ua lisi 'oku kau ki ai 'a e toenga mahu'inga lolotonga 'o e ngaahi totongi lisi ko 'eni:

- Totongi tu'upau (kau ki ai mo e ngaahi totongi tu'upau 'o e ngaahi fakamole felave'i), to'o mei ai 'a e ngaahi lisi 'osi totongi
- Ngaahi totongi lisi 'oku makatu'unga 'i ha peseti
- Mahu'inga 'o ha lisi ke to e fakatau atu 'o kapau 'oku loto ki ai 'a e tokotaha lisi, mo e
- Totongi ha tautea hano fakata'e'aonga'i ha lisi, 'o kapau 'oku faka'asi 'i he aleapau lisi.

'Oku 'ikai ke tauhi he Pangike ha ngaahi lisi 'oku anga peheni:

- Mahu'inga 'o ha totongi lisi 'oku 'osi pau 'e tu'uma'u 'o a'u ki he 'osi 'a e taimi aleapau.

Ko e totongi lisi 'oku holoki 'o ngaue'aki 'a e totongi tupu 'oku fakamahino 'i he lisi, kapau 'oku 'osi fakamahino 'a e peseti ko ia, pe ko e peseti no 'a e Pangike. Ko e totonu ki hono ngaue'aki 'o ha koloa 'oku fua 'a e ngaahi fakamole 'o kau ai 'a e mahu'inga lolotonga na'e tonu ke totongi mei he kamata'anga.

Ko e totonu ki hano ngaue'aki ha koloa 'oku holoki hono mahu'inga 'i he founga hangatonu mei he 'aho kamata ki he 'aho 'oku holo ai e ivi ngaue mo e mahu'inga 'o e koloa pe ko e 'osi 'o e taimi lisi. Ko e fakafuofua 'o e taimi 'oku holo ai e ivi ngaue mo e mahu'inga 'o e koloa 'oku makatu'unga pe 'i he me'afua tatau 'oku fua 'aki 'a e tu'unga 'o e ngaahi fale mo e ngaahi me'angaue. 'Ikai ngata ai, ko e totonu ki hano ngaue'aki ha koloa 'oku holoki 'i he taimi 'e ni'ihii koe'uhi ko ha maumau 'o kapau 'oku 'i ai, pea fakatonutonu ke toe fakamahu'inga'i 'a e toenga mo'ua he lisi.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAHİ 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOHI MO E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****u) Ngaahi Lisi – hoko atu**

Ko hono totongi pa'anga ko ia 'o e tefito'i mo'ua lisi 'oku 'asi ia 'i he fakamatala ki he fehu'aki pa'anga he ngaue fakapa'anga. Ko e totongi pa'anga 'o e tupu mei he lisi 'oku 'ai ia 'i he fakamatala ki he fehu'aki pa'anga 'i he ngaahi ngaue angamaheni 'a e Pangike 'o tatau mo e lekooti 'o e ngaahi totongi tupu makehe. Ko e totongi 'o e ngaahi lisi taimi nounou, totongi 'o e lisi ki he ngaahi koloa iiki moe totongi lisi 'ikai tu'upau 'oku 'ikai kau 'i he fakamahu'inga'i 'o e mo'ua lisi 'oku 'asi ia 'i he fakamatala ki he fehu'aki pa'anga 'i he ngaahi ngaue angamaheni 'a e Pangike.

Tefito'i Lesoa

Ko e taimi 'oku tuku atu ai 'e he Pangike 'a 'ene ngaahi fale ke lisi 'e he kau nofo totongi, 'oku ne fakapapau'i ai pe 'i he kamata'anga 'o e lisi pe ko e lisi fakapa'anga pe ko e lisi ki he ngaahi ngaue angamaheni.

Ko hono fakakalakalasi 'o e lisi, 'oku sivi'i fakalukufua 'e he Pangike pe ko e lisi ko 'eni 'oku foaki kakato 'a e ngaahi palopalema mo e ngaahi lelei felave'i ki he tokotaha 'oku ne lisi 'a e koloa ko ia. Kapau 'oku pehe, pea 'oku kau ia ki he lisi fakapa'anga; kapau 'oku 'ikai pea 'oku kau ia ki he lisi ngaue angamaheni. 'Oku kau foki 'i hono sivi'i 'e he Pangike pe ko e lisi ko 'eni 'oku kaunga ki he konga lahi e mo'ui faka'ekonomika 'o e koloa.

Kapau ko e aleapau 'oku kau fakataha 'a e koloa lisi mo e koloa 'ikai lisi, 'oku ngaue'aki leva 'e he Pangike 'a e IFRS 15 ke fakamahino 'a e ngaahi makatu'unga 'i he tohi aleapau.

Ko e pa'anga hu mai mei he lisi 'oku lekooti ia ko e pa'anga hu mai 'i he founga hangatonu 'i he vaha'a taimi 'o e aleapau kuo fakahoko. Ko e koloa ko 'eni 'oku lisi atu 'oku faka'asi 'i he fakamatala ngaahi koloa mo 'e mo'ua 'o fakatatau ki honau natula.

v) Pa'anga mei he sino'i pa'anga toe fakamahu'inga'i e pa'anga talifaki

Fakatatau ki he Kupu 33 (4) 'o e Lao (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017, 'oku malava 'a e Pangike Pule 'o ngaue'aki 'a e pa'anga ko 'eni ke fakahoko 'aki 'a honau ngaahi fatongia tu'utu'uni ki he ngaue fakapa'anga. 'I he teuteu ki he ngaahi uesia 'a e fokoutua fakamamani lahi ko e Koviti 19 'i he faifatongia 'a e Pangike Pule, na'e fakangofua ai 'e he Poate 'o e Talekita 'a e Pangike Pule 'i Me 2020 ke vahe'i 'a e \$1.595milionā mei he 'akauni toe fakamahu'inga'i e pa'anga talifaki ke fakakakato 'aki ia 'a e patiseti ki he langa fakalakalaka 'a e Pangike Pule ki he ta'u fakapa'anga 2020/21 ke tokoni ki honau ngaahi fatongia. 'I he lolotonga e ta'u fakapa'anga 2020/21 kihe 2024/25 ko e ngaahi koloa tu'uma'u ne fe'unga hono mahu'inga mo e pa'anga fakakatoa 'e \$1.113 milionā (2024: \$1.113 milionā) kuo 'osi ma'u mai pea koe \$481,754 (2024: \$481,754) 'oku te'eki ai ke ngaue'aki. Ko e palanisi te'eki ke ngaue'aki \$481,754 ne fakahu fakafoki ia ki he sino'i pa'anga toe fakamahu'inga'i e pa'anga talifaki 'i he lolotonga 'a e ta'u.

'Oku lekooti 'a e pa'anga humai ko 'eni 'o fakatatau ki he founga tauhitohi fekau'aki pea mo e ngaahi pa'anga tokoni ki he Pule'anga. 'Oku lekooti 'a e koloa tu'uma'u mo e ngaahi ngaue 'oku fakahoko ki he koloa ko ia 'i he mahu'inga ne fakatau pe totongi mai 'aki. 'Oku 'i ai pea mo e 'akauni 'oku ne lekooti 'a e pa'anga kuo 'osi ngaue'aki ki hono fakatau 'o e ngaahi koloa pea 'oku holoki 'a e 'akauni ko 'eni fakatatau ki he ngaahi mahu'inga holo 'o e koloa tupu mei he holo hono ivi ngaue.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**2. TO'OTO'O KONGA LALAH 'O E NGAAHI FOUNGA TAUHITOH 'O E NGAAHI FIEMA'U FAKALAO – hoko atu****v (i) Pa'anga 'oku fakahoko'aki 'a e Fakamatala Pa'anga**

Ko e mahu'inga kotoa pe 'oku 'asi 'i he fakamatala pa'anga, 'oku fakaha ia 'i he Pa'anga Tonga.

v (ii) Fika katoa ofi taha

Ko e ngaahi mahu'inga 'oku fakaha 'i he fakamatala pa'anga, 'oku 'i he fika katoa ofi taha ki he lau afe hono mahu'inga fakapa'anga tukukehe ka toki fakahaa'i mai.

3. TOKANGA'I 'O E NGAAHI FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA

'Oku fakahoko 'e he Pangike 'a e ngaahi ngaue kehekehe pe, mei hono fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue fakapa'anga ki hono to e siofi ange, pule'i mo tokanga'i 'a e tu'unga malu mo lelei 'a e sisitemi fakapa'anga, leva'i mo tokanga'i e pa'anga mohe pea mo e pa'anga ngaue 'a e ngaahi Kautaha Fakapa'anga, fakahoko 'a e ngaahi sisitemi totongi pa'anga pea mo hono tuku atu 'a e pa'anga ke ngaue'aki, 'a ia 'oku tokoni'i 'e he ngaahi ngaue 'a e Pangike. Ko e ngaahi ngaue kotoa ko'eni, 'oku ne faka'ataa ai e Pangike ki he ngaahi fakatamaki kehekehe pe. Ko e konga lahi 'o e ngaahi fakatamaki fakapa'anga lalahi 'e ala hoko ki he Pangike, 'e hoko ia mei hono leva'i 'o e Pa'anga Talifaki 'i Muli 'e he Va'a Maketi Fakapa'anga 'a e Pangike. Ko e ngaahi fakatamaki fakapa'anga lalahi 'e ala hoko ki he Pangike ko e fakatamaki 'e hoko tupu mei he 'ikai ha pa'anga fe'unga ke fakahoko'aki 'a e ngaue, fakatamaki 'e hoko tupu mei he ta'etotongi 'o e ngaahi aleapau totongi fakafoki mo e fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'a e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi maketi, pea ko e ngaahi tu'utu'uni ki hono leva'i 'o e ngaahi fakatamaki ko eni 'oku fakaha atu 'i lalo.

(a) Fakatamaki tupu mei he 'ikai fakahoko 'a e ngaahi aleapau totongi fakafoki

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo ha mole tupu mei he ta'etotongi 'a e ngaahi no mo e ngaahi mo'ua 'i hono taimi totonu.

Ko e fakatamaki ko 'eni 'oku hoko ia ko ha me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangike. Ko hono tokanga'i e fakatamaki ko 'eni, 'oku fokotu'u ai 'e he Pangike ha ngaahi me'afua ke fakafuofua'aki e lahi e fakahu pa'anga 'i he ngaahi Pangike taautaha mo e ngaahi fonua muli foki. 'Ikai koia pe ka 'oku to e fokotu'u 'e he Pangike 'a e tu'utu'uni he'ikai to e fefakatau'aki pa'anga muli mo ha Pangike komesiale 'oku to e si'i hifo hono tu'unga fakamo'ua he levolo A.

'Oku ngaue'aki 'e he Pangike 'a e me'afua ko e Standard & Poor ke vakai'i'aki e tu'unga falala'anga 'o e ngaahi Pangike muli 'oku fengaue'aki mo ia, pea 'oku vakai'i ia 'i he taimi kotoa pe 'oku tukumai ai ha ngaahi fakamatala mei he maketi.

Ko e vahevahe eni 'o e ngaahi pa'anga fakahu ko ia 'a e Pangike 'a ia 'e malava ke uesia 'e ha fakatamaki tupu mei ha 'ikai fakahoko 'a e aleapau totongi fakafoki.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA

NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu

3. TOKANGA'I 'O E NGA'HI FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA – hoko atu

	2025	2024
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga		
Pa'anga Ngāue mo e Ngaahi Pa'anga Tipōsiti 'i Tu'apule'anga	851,878,700	854,936,516
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga	73,200,393	69,397,985
Totongi tupu te'eki ke ma'u	32,526,272	28,401,393
Fakakatoa 'o e Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga	957,605,365	952,735,894
Kole: Pa'anga Talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa	(46,974)	(64,210)
	957,558,391	952,671,684
Ngaahi Pa'anga Fakalotofonua		
No 'a e kau Ngaue	4,387,608	4,694,258
Totongi tupu te'eki ke ma'u	54,744	57,307
Fakakatoa 'o e Ngaahi Pa'anga Fakalotofonua	4,442,352	4,751,565
Kole: Pa'anga Talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa	(46,234)	(50,953)
	4,396,118	4,700,612

Fakakatoa Ngaahi Pa'anga kuo fakahu	\$ 961,954,509	\$ 957,372,296
--	-----------------------	-----------------------

(a) Fakatamaki tupu mei he 'ikai fakahoko 'a e ngaahi aleapau totongi fakafoki

Ko e vahevahe 'o e pa'anga fakahu ko ia 'a e Pangike 'oku fakatefito ia 'i he me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangike 'o fakatatau ia ki he fonua 'oku 'i ai e ngaahi kupu felave'i. Ko e N/R 'oku ne fakahaa'i mai 'a e Fonua 'oku 'ikai ke kau 'i he me'afua ko eni: 'a ia ko

Pa'anga	Fakamaaka	2025 \$	2024 \$
'Amelika	AAA	370,687,863	-
	AA+	12,120,004	11,541,368
	AA-	17,643,319	224,061,476
	AA	817,096	-
	A+	-	159,293,604
	A	136,677,067	
	NR	545,695	104,628,068
'Aositelelia	AAA	3,338,483	2,668,885
	AA-	140,189,941	162,042,467
	A+	-	21,399,711
	A	13,474,993	-
	NR	19,091	18,506
Nu'usila	AAA	2,119,363	-
	AA+	915,001	4,779,298
	AA-	155,300,828	28,639,709
	A+	-	160,226,812
	A	29,951,701	-
	NR	148,479	3,649,515
	AA	164,032	-
Pilitania	AA-	-	244,811
	NR	6,207	5,429
	AAA	-	-
'Iulope	NR	593	262
	B+	19,181	4,898
Fisi	N/R	4,442,352	4,751,565
Ngaahi totonu toho makehe	N/R	73,466,428	69,531,075
		962,047,717	957,487,459
Kole: Pa'anga Talifaki ki hano maumau'i ha ngaahi koloa		(93,208)	(115,163)
Fakakatoa 'a e Fakahu Pa'anga		961,954,509	957,372,296

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**3. TOKANGA'I 'O E NGAAHI FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA – hoko atu****(e) Fakatamaki tupu mei he nounou 'a e pa'anga ngaue**

Ko e fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo e nounou 'a e pa'anga ngaue pea faingata'a ke feinga'i fakavavevave ha pa'anga ke totongi'aki ha ngaahi mo'ua kuo taimi ke totongi. 'Oku hoko 'eni ko ha me'afua mahu'inga ki hono vahevahe 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'a e Pangike.

Ko hono tokanga'i 'o e fakatamaki ko 'eni 'oku hanga ai 'e he Pangike 'o tauhi 'a e pa'anga talifaki 'i ha tu'unga fe'unga, ke malava 'o feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fonua. 'Oku fakapapau'i ai 'e he Pangike Pule koe ngaahi pa'anga oku fakahu 'i he ngaahi 'akauni 'i tu'apule'anga 'e fiema'u ke 'oua e toe si'isi'i 'o fakatatau ki he ngaahi fonua 'o anga peheni:

- 'Amelika - \$3,000,000
- Nu'usila - \$300,000
- 'Aositelelia - \$100,000
- Pilitania - \$10,000

Kuo pau ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a e ngaahi palanisi 'i he ngaahi 'akauni ngaue lolotonga 'i he taimi kotoa pe, pea ko e toenga leva 'o e pa'anga talifaki 'oku 'inivesi ia 'i he ngaahi koloa pa'anga 'oku a'u ki he mahina 'e 12 hono loloa. Ko hono vakai'i 'o e ngaahi koloa pa'anga muli 'oku fakahoko 'i he 'aho kotoa. 'Oku tokanga'i 'e he Pangike 'a e fe'unga 'o e pa'anga ngaue 'o makatu'unga 'i he ngaahi 'aho 'oku aleapau ke totongi fakafoki ai, 'a ia 'oku felave'i tonu ia mo e ngaahi 'aho 'oku fakafuofua 'e totongi fakafoki ai e ngaahi koloa fakapa'anga.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu****3. TOKANGA'I 'O E NGAAHI FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA – hoko atu****(e) Fakatamaki tupu mei he nounou 'a e pa'anga ngaue – hoko atu**

Ko e tepile 'oku ha atu 'oku ne fakamatala'i 'a e mahu'inga 'oku toenga ki he koloa moe mo'ua 'a e Pangike 'oku te'eki ai ke holoki ki hono mahu'inga fakapa'anga mei he 'aho 'oku 'osi kiai 'i he ngaahi aleapau.

Fakaikiiki 'o e 'aho totongi fakafoki 'i he 30 Sune 2025

	Mahina 'e 0-3	Mahina 'e 3-12	Ta'u 'e 1-5	Fakalaka Ta'u 'e 5	'Ikai ha 'aho Mahino ke fakafoki ai	Fakakatoa
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga						
Pa'anga Ngaue moe Fakahu						
Pa'anga taimi nounou ²	165,029,998	606,098,508	137,425,539	-	-	908,554,045
Kautaha Pa'anga						
Fakavaha'apule'anga						
- Tukuha Malu'i Pa'anga Muli	-	-	-	-	11,252,891	11,252,891
- Ngaahi Totonu toho makehe	266,058	-	-	-	61,947,502	62,213,560
Ngaahi Koloa Fakaloto fonua						
Pa'anga Ngaue	-	-	-	-	4,808	4,808
Ngaahi Naunau Pa'anga	-	-	-	-	5,316,935	5,316,935
Ngaahi Koloa Kehe ³	237,685	654,759	2,304,753	2,312,514	5,042,974	10,552,685
'Api Ngāue, Ngaahi Misni mo e						
Ngaahi Me'angāue	-	-	-	-	11,672,352	11,672,352
Ngaahi Koloa Fakalukufua	165,533,741	606,753,267	139,730,292	2,312,514	95,237,462	1,009,567,276
Ngaahi Mo'ua Pa'anga muli						
Totongi tupu te'eki ke totongi	223,617	-	-	-	-	223,617
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	58,038,204	-	-	-	-	58,038,204
Kautaha Pa'anga						
Fakavaha'apule'anga Ngaahi						
Totonu Toho Makehe	-	-	-	-	64,857,488	64,857,488
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakaloto fonua						
Totongi ki he Pule'anga	22,769,242	-	-	-	-	22,769,242
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	510,052,183	-	-	-	-	510,052,183
Ngaahi Mo'ua Kehe	1,277,637	-	682,063	-	2,250,058	4,209,758
Pa'anga kuo tuku atu	-	-	-	-	132,355,271	132,355,271
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei						
he Ngaahi Pangike	-	-	-	-	139,610,000	139,610,000
Pa'anga talifaki ki he monu'ia 'a e						
kau ngaue	-	183,800	37,530	-	-	221,330
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua	592,360,883	183,800	719,593	-	339,072,817	932,337,093
Toenga Ngaahi Koloa	(426,827,142)	606,569,467	139,010,699	2,312,514	(243,835,355)	77,230,183

² 'Oku kau kiai moe totongi tupu te'eki ke ma'u, tupu mei he pa'anga talifaki 'i muli.

³ 'Oku kau kiai moe totongi tupu te'eki ke ma'u mei he no 'a e kau ngaue.

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu

3. TOKANGA'I 'O E NGAAHI FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA – hoko atu

(e) Fakatamaki tupu mei he nounou 'a e pa'anga ngaue – hoko atu

Ko e tepile 'oku ha atu 'oku ne fakamatala'i 'a e mahu'inga 'oku toenga ki he koloa moe mo'ua 'a e Pangike 'oku te'eki ai ke holoki ki hono mahu'inga fakapa'anga mei he 'aho 'oku 'osi kiai 'i he ngaahi aleapau.

Fakaikiiki 'o e 'aho totongi fakafoki 'i
he 30 Sune 2024

	Mahina 0-3	Mahina 3-12	Ta'u 1-5	Fakalaka Ta'u 5	'Ikai ha 'aho Mahino ke fakafoki ai	Fakakatoa
Ngaahi Pa'anga Talifaki 'i Tu'apule'anga						
Pa'anga Ngaue moe Fakahu Pa'anga Taimi Nounou ⁴	344,697,639	333,614,455	236,112,928	-	133,113	914,558,135
Kautaha Pa'anga fakavaha'apule'anga						
- Tukuhaui Malu'i Pa'anga Muli	-	-	-	-	10,706,022	10,706,022
- Ngaahi Totonu Toho Makehe	-	-	-	-	58,691,963	58,691,963
Ngaahi Koloa Fakalotofonua						
Pa'anga Ngaue	-	-	-	-	11,366	11,366
Ngaahi Naunau Pa'anga	-	-	-	-	6,446,160	6,446,160
Ngaahi Koloa Kehe ⁵	254,094	658,877	2,521,076	2,441,580	4,986,029	10,861,656
Api Ngaue, Ngaahi Misini moe Ngaahi me'a ngaue	-	-	-	-	11,045,558	11,045,558
Ngaahi Koloa Fakalukufua	344,951,733	334,273,332	238,634,004	2,441,580	92,020,211	1,012,320,860
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Muli						
Totongi tupu te'eki ke totongi	70,125	-	-	-	-	70,125
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	40,784,308	-	-	-	-	40,784,308
Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga						
Ngaahi Totonu toho Makehe	-	-	-	-	61,705,530	61,705,530
Ngaahi Mo'ua Pa'anga Fakalotofonua						
Totongi ki he Pule'anga						
Ngaahi Tipositi Totongi Vave	25,045,277	-	-	-	-	25,045,277
Ngaahi mo'ua kehe	541,744,553	-	-	-	-	541,744,553
Pa'anga kuo tuku atu	1,822,091	-	2,760,388	-	-	4,582,479
Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he ngaahi Pangike	-	-	-	-	128,042,734	128,042,734
Pa'anga Talifaki ki he monu'ia 'a e kau ngaue	-	-	-	-	134,912,000	134,912,000
Ngaahi Mo'ua Fakalukufua	609,466,354	127,444	2,804,176	-	324,660,264	937,058,238
Toenga Ngaahi Koloa	(264,514,621)	334,145,888	235,829,828	2,441,580	(232,640,053)	75,262,622

⁴ 'Oku kau kiai moe totongi tupu te'eki ke ma'u, tupu mei he pa'anga talifaki 'i muli

⁵ 'Oku kau kiai moe totongi tupu te'eki ke ma'u mei he no 'a e kau ngaue

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu**3. TOKANGA'I 'O E NGAAHI FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA – hoko atu****(f) Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'a e tu'unga 'oku 'i ai e ngaahi maketi**

Ko e fakatamaki ko 'eni, ko e fakatamaki ia felave'i mo e mahu'inga totonu 'o e ngaahi koloa fakapa'anga 'i he kaha'u 'o tupu mei he fetu'aki 'a e ngaahi totongi 'i he maketi. 'I he'ene felave'i mo e Pangike, ko e fakatamaki ko 'eni 'oku kau ai 'a e ngaahi fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'i he totongi tupu pea mo e fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'i he tu'unga fakafetongi pa'anga mo muli.

(i) Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'a e Totongi Tupu

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo ha mole, tupu mei he feliuliaki 'i he totongi tupu. 'Oku fakasi'isi'i 'e he Pangike 'a e fakatamaki ni 'aki hono liliu 'a e ngaahi loloa 'o e ngaahi taketi 'o e fakahu pa'anga. Ko e ngata'anga 'o e liliu 'a e ngaahi loloa 'o e ngaahi taketi ki he fakahu pa'anga ko e mahina 'e 36. Ko e loloa 'o e ngaahi fakahu pa'anga, 'oku fakapalanisi ma'u pe ia 'i he taimi kotoa ke ma'u 'a e ngaahi loloa 'o e ngaahi taketi.

(ii) Fakatamaki tupu mei he feliuliaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga muli

Ko e ngaahi fakatamaki ko 'eni 'oku felave'i ia mo ha mole tupu mei he feliuliaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga mo muli. Kuo hanga 'e he Pangike 'o fokotu'u ha tu'utu'uni ngaue ke tauhi 'a e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki pea fakasi'isi'i 'a e fetu'aki 'i hono toe fakamahu'inga'i 'a e ngaahi 'akauni pa'anga muli 'a e fonua.

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga, 'oku fakatefeto ia 'i he kato pa'anga 'a ia 'oku kau ki ai 'a e pa'anga 'o e ngaahi fonua lalahi 'oku tau fefakatau'aki mo ia. Ko e lahi 'o e ngaahi pa'anga muli 'a e Pangike 'oku fakahu 'i tu'apule'anga 'oku fakafuofua ia fakatatau ki he ngaahi pa'anga 'oku 'i he kato pa'anga muli.

Ko e tepile 'oku ha atu 'oku ne 'omai 'a e mahu'inga ne fakahoko 'aki e fakafetongi pa'anga muli ki he pa'anga Tonga 'o ngaue'aki 'a e mahu'inga 'i he 'aho faka'osi 'o e ta'u.

Mahu'inga Fakafetongi Pa'anga Muli

	2025	2024
'Amelika	0.4195	0.4222
'Aositelelia	0.6421	0.6351
Pilitania	0.3059	0.3339
Nu'usila	0.6941	0.6938
Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga	0.3054	0.3210

Ko e tepile 'oku ha atu 'oku ne 'omai 'a e mahu'inga ne fakahoko 'aki e fakafetongi pa'anga muli ki he pa'anga Tonga 'o ngaue'aki 'a e mahu'inga 'i he 'aho faka'osi 'o e ta'u.

	2025	2024
	\$	\$
Pa'anga 'Amelika	499,806,610	478,282,611
Pa'anga 'Aositelelia	139,999,550	168,918,985
Pa'anga Sovaleni Pilitania	170,239	250,240
Pa'anga Nu'usila	186,104,560	194,963,515
Pa'anga Kehe	8,405,097	7,760,579
Tu'unga Fakalukufua	834,486,056	850,175,930

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu****3. TOKANGA'I 'O E NGAAHI FAKATAMAKI FAKAPA'ANGA – hoko atu****(iii) Liliu tupu mei he Fakatamaki tupu mei he feliliuaki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga muli**

Ko e liliu 'a e ngaahi koloa mo e mo'ua 'a e Pangike 'oku fakafuofua ia ki he fakalukufua 'a e feliliuaki e tu'unga fakafetongi pa'anga muli pea mo e totongi tupu ka e tu'uma'u e ngaahi makatu'unga kehe 'oku ha 'i lalo:

Ola 'oe:	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
Liliu 'i he pa'anga talifaki tupu mei he hiki/holo 'aki e 5% 'i he mahu'inga Pa'anga Tonga	41,724,303	42,508,796

4. PA'ANGA HU MAI MEI HE TOTONGI TUPU

Fakamatala	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
Totongi Tupu mei he Fakahu Pa'anga 'i Tu'apule'anga	42,099,385	44,999,983
Totongi Tupu mei he ngaahi no 'a e kau ngaue	222,581	231,801
	\$ 42,321,966	\$ 45,231,784

5. PA'ANGA HU MAI KEHE

	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
Fakatau atu 'o e pa'anga maka fakamanatu	413,317	509,642
Lisi atu 'o e 'ofisi	1,245,004	1,200,319
Fefakatau'aki 'o e Pa'anga muli	2,919,762	2,676,970
Ngaahi totongi ngaue 'a e Pangike	229,311	111,792
Ngaahi ma'u 'anga pa'anga kehe	313,589	196,302
	\$ 5,120,983	\$ 4,695,025

6. FAKAMOLE KI HE TOTONGI TUPU

	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
Totongi tupu 'i he ngaahi 'Akauni Pa'anga Muli	2,385,970	2,555,477
Totongi tupu 'i he ngaahi 'Akauni Pa'anga Fakaloto fonua	182,890	638,914
	\$ 2,568,860	\$ 3,194,391

7. FAKAHOKO NGAUE MOE NGAAHI FAKAMOLE KEHE

	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
Fakahoko Ngaue	4,684,929	3,081,031
Totongi ki he vahenga malolo 'a e kau ngaue	657,953	656,530
Totongi 'o e kau ngaue	3,988,056	4,149,311
Totongi 'o e kau Talekita - Poate	310,721	313,683
Totongi 'o e 'Atita	111,670	131,518
Tuku atu 'o e Pa'anga	1,421,110	1,844,985
Holo 'o e mahu'inga	1,118,498	768,303
	\$ 12,292,937	\$ 10,945,361

PANGIKE PULE FAKAFONUUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu****8. FAKAHU PA'ANGA TAIMI NOUNOU MO E 'AKAUNI LOLOTONGA**

	Fakamatala	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
<i>Koloa Fakapa'anga Taimi Nounou</i>			
'Akauni Ngaue	19	18,084,645	20,433,901
Fakahu Pa'anga Taimi Nounou		632,940,055	632,345,234
<i>Koloa Fakapa'anga Taimi Loloua</i>			
Fakahu Pa'anga Taimi Loloua		200,854,000	202,157,381
		851,878,700	854,936,516
Kole: Pa'anga Talifaki ki hano maumau'i 'o e ngaahi koloa		(46,974)	(64,210)
		\$ 851,831,726	\$ 854,872,306

9. KAUTAHA PA'ANGA FAKAVAHA'APULE'ANGA**(a)**

- (i) Na'e fakamafai'i 'a e Pangike ke faifatongia 'o kamata mei he 'aho 1 'o Siulai 1989 ko e fakafongia pa'anga 'a Tonga ki he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'o hange ko ia 'oku ha 'i he Kupu 51(1) 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988, pea te ne fua foki 'a e ngaahi fatongia fakapa'anga 'o memipa ai 'a e Pule'anga Tonga, 'o kamata mei he 'aho ko ia, fakatatau ki he Kupu 36(1)(f) 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988.
- (ii) 'I he 'aho 30 'o Sune 2025, ko e tukuhau 'a Tonga ki he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga na'e fe'unga mo e Ngaahi Totonu Toho Makehe SDR 13,800,000 (2024: SDR 13,800,000). Mei he fika ko ia, ko e ngaahi Totonu toho makehe 'e SDR 3,436,633 (2024: SDR 3,436,633) kuo totongi ia he ngaahi pa'anga muli, hange ko ia 'oku ha 'i he fakamatala fakata'u 'o e Koloa mo e Mo'ua, ko e Tukuhau Malu'i Pa'anga Muli, pea ko e palanisi 'oku ne fakafongia'i 'a e 'inasi 'o e tukuhau pa'anga 'a ia na'e fakahu ki he ngaahi 'akauni tipositi taimi nounou 'a e Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga.
- (iii) Ko e 'akauni Ngaahi Totonu Toho Makehe, ko e 'akauni ia 'oku 'i ai hono totongi tupu, ne 'omi ia 'e he IMF 'o tuku atu ki hono kau memipa 'o fakatatau ki hono takitaha 'inasi 'i he kautaha. 'I he 'aho 30 'o Sune 2025, ko e 'akauni Ngaahi Totonu Toho Makehe, ko hono palanisi koe SDR 18,918,767 (2024: SDR 18,840,120) 'a ia 'oku tatau ia ki he Pa'anga Tonga 61,947,502 (2024: Pa'anga Tonga 58,691,963). 'I he tafa'aki ki he mo'ua, na'e fe'unga moe SDR 19,807,506 (2023: SDR 19,807,506) 'a e palanisi ki he Ngaahi Totonu toho makehe, pea ki hono fakafetongi ki he pa'anga Tonga 'oku fe'unga ia moe Pa'anga Tonga 'e 64,857,488 (2024: Pa'anga Tonga 61,705,530)

(e) Tukuhau Malu'i Pa'anga Muli

Hange koia ne fakahā 'i he fakamatala 9 (a) (ii), koe tukuhau 'a Tonga ki he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga, na'e fe'unga mo e Ngaahi Totonu Toho Makehe SDR 13,800,000, 'a ia koe Ngaahi Totonu Toho Makehe SDR 3,436,633 kuo 'osi totongi 'aki 'a e pa'anga muli (hange ko ia 'oku ha 'i he fakamatala fakata'u 'o e Koloa mo e Mo'ua, ko e Tukuhau Malu'i Pa'anga Muli) pea koe palanisi 'oku ne fakafongia'i 'a e 'inasi 'o e tukuhau pa'anga 'a ia na'e fakahu ki he ngaahi 'akauni tipositi taimi nounou 'a e Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga. Koe fakaiiki 'o e totongi tupu, ne 'omi 'e he Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'o tuku atu ki hono kau memipa, 'oku hā atu 'i he tepile 'i lalo.

	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
Totongi tukuhau tu'upau 'a e Memipa	44,956,735	43,288,895
(kole) Tukuhau pa'anga 'a e IMF ne fakahu kihe ngaahi 'akauni tipositi taimi nounou 'a e Sino'i Pa'anga Fakavaha'apule'anga 'i he Pangike	(33,703,844)	(32,582,873)
Tukuhau Malu'i Pa'anga Muli	\$ 11,252,891	\$ 10,706,022

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu****10. NGAAHI NAUNAU PA'ANGA*****Koloa Taimi Nounou***

	<u>2025</u>	<u>2024</u>
	\$	\$
Fe'unu'aki ki he ngaahi naunau pa'anga		
Palanisi 'i he kamata 'o e ta'u	6,446,160	4,178,502
Ngaahi uta pa'anga ne fakahoko he lolotonga 'o e ta'u	238,201	4,072,540
<i>Kole:</i> Ngaahi Pa'anga kuo tukuatu ke ngaue'aki	(1,367,426) ⁶	(1,804,882)
Palanisi 'i he tapuni 'a e ta'u	\$ 5,316,935	\$ 6,446,160

Ko e mahu'inga 'oku ha 'i he fakamatala ki he Tupu Fakalukufua, 'i he tafa'aki ki he fakamole 'i he Pa'anga 'oku fika'i ia mei he pa'anga pepa moe pa'anga maka 'oku tukuatu ki he fonua.

11. NGAAHI KOLOA KEHE

	<u>2025</u>	<u>2024</u>
	\$	\$
<i>Koloa Taimi Nounou</i>		
Kasitoma 'oku nau mo'ua ki he Pangike	13,758	32,118
<i>Koloa Taimi Loloa</i>		
No 'a e kau Ngaue	4,387,608	4,694,258
Ngaahi fakamole/mo'ua totongi tomu'a	5,042,974	4,986,029
	\$ 9,444,340	\$ 9,712,405
<i>Kole:</i> Pa'anga Talifaki – No 'a e kau Ngaue	(46,234)	(50,953)
	\$ 9,398,106	\$ 9,661,452

⁶ Koe fakamatala fika⁷ 'oku kau kiai mo e ngaahi fakamole kehe ki hono tukuatu e pa'anga, 'oku kau kiai 'a e ngaahi fakamole ki he polokalama ki hono fakamaheni 'o e kakai ki he pa'anga pelisitiki (polymer) fo'ou. Koe fakamole koeni 'oku 'ikai ke kau ia ki hono fika'i e mahu'inga 'o e pa'anga ka 'oku lekooti ia ki he fakamole.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGANGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025

NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu

12. 'API NGAUE, NGAHI MISINI MO E NGAHI ME'ANGAUE

Koloa Taimi Loloa

	'Ofisi&Fale Ngaue	Komipiuta & Me'angaue Faka'ofisi	Sea & Koloa Tu'uma'u	Ngaahi Me'alele	Ngaue 'oku kei fakahoko	Fakakatoa
I he 'aho 30 Sune 2023						
Ngaahi Koloa 'i hono totongi	11,963,689	3,543,588	396,028	364,249	926,099	17,193,654
Holoki mahu'inga Fakakatoa	(3,902,645)	(2,136,939)	(346,406)	(364,249)	-	(6,750,240)
Mahu'inga lolotonga	8,061,044	1,406,649	49,622	-	926,099	10,443,414
Ngata he 'aho 30 Sune 2024						
Palanisi 'i he kamata'anga 'o e ta'u	8,061,044	1,406,649	49,622	-	926,099	10,443,414
Koloa ne fakatau mai lolotonga 'a e ta'u	3,319	477,258	16,564	427,672	445,634	1,370,447
Tanaki mai/(to'o atu)	3,319	115,246	-	-	(118,565)	-
Holo 'o e mahu'inga	(307,517)	(419,467)	(19,375)	(21,944)	-	(768,303)
Palanisi 'i he 'osi 'a e ta'u	7,760,165	1,579,686	46,811	405,728	1,253,168	11,045,558
I he 'aho 30 Sune 2024						
Ngaahi Koloa 'i hono totongi	11,970,327	4,136,093	412,592	791,921	1,253,168	18,564,101
Holoki mahu'inga Fakakatoa	(4,210,162)	(2,556,407)	(365,781)	(386,193)	-	(7,518,543)
Mahu'inga lolotonga	7,760,165	1,579,686	46,811	405,728	1,253,168	11,045,558
Ngata he 'aho 30 Sune 2025						
Palanisi 'i he kamata'anga 'o e ta'u	7,760,165	1,579,686	46,811	405,728	1,253,168	11,045,558
Koloa ne fakatau mai lolotonga 'a e ta'u	-	643,924	-	-	1,101,368	1,745,292
Tanaki mai/(to'o atu)	672,448	485,518	-	-	(1,157,966)	-
Holo 'o e mahu'inga	(336,502)	(659,609)	(15,469)	(106,918)	-	(1,118,498)
Palanisi 'i he 'osi 'a e ta'u	8,096,111	2,049,519	31,342	298,810	1,196,570	11,672,352
I he 'aho 30 Sune 2025						
Ngaahi Koloa 'i hono totongi	12,642,775	5,265,535	412,592	791,921	1,196,570	20,309,393
Holoki mahu'inga Fakakatoa	(4,546,664)	(3,216,016)	(381,250)	(493,111)	-	(8,637,041)
Mahu'inga lolotonga	8,096,111	2,049,519	31,342	298,810	1,196,570	11,672,352

PANGIKE PULE FAKAFONU 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu****13. (a) NGAHI MO'UA PA'ANGA MULI**
Mo'ua Taimi Nounou

	<u>2025</u>	<u>2024</u>
	\$	\$
'Akauni 'a e Pule'anga	57,987,761	40,733,310
Ngaahi Kautaha kehe	50,442	50,998
	\$ 58,038,203	\$ 40,784,308

(e) NGAHI MO'UA PA'ANGA TONGA

Ngaahi Pangike Muli	101,496	429,741
Ngaahi Pangike	358,879,229	368,787,602
Pule'anga 'o Tonga	151,071,458	172,527,210
	\$ 510,052,183	\$ 541,744,553

14. TOTONGI KI HE PULE'ANGA***Mo'ua Taimi Nounou***

Pa'anga ke totongi ki he Pule'anga Tonga		
Fakatatau ki he Kupu 8(1) 'o e Lao	\$ 22,769,242	\$ 25,045,277
(Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua		
'o Tonga, 2014		

15. PA'ANGA KUO TUKU ATU KE NGAUE'AKI***Mo'ua Taimi Nounou***

Pa'anga Pepa	125,917,477	122,025,121
Pa'anga Maka	6,437,794	6,017,613
	\$ 132,355,271	\$ 128,042,734

Ko e Pangike Pule pe 'oku ne ma'u 'a e mafai ki hono tuku atu 'o e Pa'anga Tonga. Ko e pa'anga kuo tuku atu 'e he Pangike Pule 'oku kau ki ai 'a e pa'anga pepa mo e pa'anga maka.

16. PA'ANGA TALIFAKI 'OKU FIEMA'U MEI HE NGAHI PANGIKE

Ko e fakahu pa'anga talifaki 'a e ngaahi Pangike 'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he Kupu 39 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga, 1988. 'I he 'aho 30 Sune 2025 koe palanisi ki he Pa'anga Talifaki 'oku fiema'u mei he ngaahi Pangike ne fe'unga moe \$139,610,000. Koe'uhī ko e malava ke ngāue'aki 'e he Pangike 'a e 'akauni ko 'eni, 'i ha fa'ahinga taimi tenau fekuki ai mo ha faingata'a fakapa'anga, 'oku lau leva 'a e 'akauni ko 'eni ko e mo'ua taimi nounou.

PANGIKE PULE FAKAFONUUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu****17. NGAAHI MO'UA KEHE**

	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
<i>Mo'ua Taimi Nounou</i>		
Kasitoma 'oku mo'ua kiai Pangike	1,245,632	1,817,371
Ngaahi fakamole 'oku fakamo'ua	-	4,720
<i>Mo'ua Tu'uloa</i>		
Ngaahi mo'ua kehe moe mo'ua te'eki totongi	682,063	743,460
Langa fakalakalaka 'a e Pangike (a)	-	481,754
Pa'anga Langa fakalakalaka 'osi ngaue'aki (e)	467,337	658,278
Pa'anga 'e totongi ki he Sino'i Pa'anga Vahenga		
Malolo 'a e kau Ngaue 'a e Pangike Pule (f)	1,782,721	876,896
	<u>\$ 4,177,753</u>	<u>\$ 4,582,479</u>

- a) Oku fekau'aki 'eni mo e toenga palanisi 'o e pa'anga ne to'o mei he sino'i pa'anga "to e fakamahu'inga'i e pa'anga talifaki" 'a ia na'e tali 'e he Poate 'o taumu'a ke tokoni ki he patiseti langa fakalakalaka ki he ta'u fakapa'anga 2020/21 'a e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga. Ko e ngaahi fe'unuaki 'o e pa'anga ko 'eni 'oku anga pehe ni:

Palanisi Kamata	481,754	481,754
Pa'anga na'e to'o mei he 'akauni to e fakamahu'inga'i 'o e pa'anga talifaki	-	-
Pa'anga ne 'osi ngaue'aki (e)	-	-
Pa'anga te'eki ke ngaue'aki – fakahu fakafoki ki he 'akauni to e fakamahu'inga'i 'o e pa'anga talifaki	(481,754)	-
Palanisi Faka'osi	<u>-</u>	<u>\$ 481,754</u>

Ko e pa'anga ne 'osi ngaue'aki, 'oku fekau'aki ia pea mo e ngaahi fakamole ki he langa fakalakalaka 'a e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'aanga. Ko e anga hono lekooti 'o e ngaahi fakamole ko 'eni 'oku fakatatau ia ki he founga fakatauhitohi fika 2 (v) (i).

- e) Ko e palanisi fekau'aki mo e pa'anga langa fakalakalaka 2020/21 kuo 'osi ngaue'aki 'o fakatatau ki he fakamata (a) 'oku hā 'i 'olunga.

Palanisi Kamata	658,278	852,172
Pa'anga ne 'osi ngaue'aki	-	-
Mahu'inga holoki 'o e koloa mo e ngaue ki he langa fakalakalaka	(190,941)	(193,894)
Palanisi Faka'osi	<u>\$ 467,337</u>	<u>\$ 658,278</u>

Ko e mahuinga holoki 'o e koloa mo e ngaue ki he langa fakalakalaka 'oku fetamate'aki ia mo e fakamole ki he holo 'o e mahu'inga 'o e koloa tu'uma'u ko ia koe'uhi koe holo hono ivi ngaue mo e mahu'inga 'o e koloa ko ia. Ko e anga hono lekooti 'o e ngaahi fakamole ko 'eni 'oku fakatatau ia ki he founga fakatauhitohi fika 2 (v)(i).

- f) Ko e pa'anga ko ia 'a e Pa'anga Vāhenga Malolo 'a e Kau ngāue 'a e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga, 'i he Pangike Pule, 'oku 'i he 'akauni ko 'eni.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu****18. PA'ANGA TALIFAKI KI HE MONU'IA 'A E KAU NGAUE**

	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
Palanisi 'i he kamata	171,232	96,789
Monu'ia lolotonga 'a e ta'u	168,730	163,789
Ngaue'aki/Fakafoki	(118,632)	(89,346)
Palanisi Faka'osi	\$ 221,330	\$ 171,232

19. PA'ANGA NGAUE

Ko e kotoa 'o e pa'anga 'a e Pangike, 'a ia 'oku ha 'i he Fakamatala Pa'anga 'oku anga pehe ni:

	<u>2025</u> \$	<u>2024</u> \$
Pa'anga Ngaue	4,808	11,366
'Akauni Lolotonga	18,084,645	20,433,901
Ngaahi 'Inivesimeni Taimi Nounou	15,017,878	-
	\$ 33,107,331	\$ 20,445,267

20. KAUTAHA 'OKU FELAVE'I MO E PANGIKE***Ngaahi Kupu Fekau'aki***

Ko e tefito'i kupu fekau'aki 'a e Pangike ko e Pule'anga 'o Tonga.

Ko kinautolu na'a nau kau 'i he Poate 'o e kau Talekita 'o e Pangike 'i he ta'u fakapa'anga 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2025:

- Lord Sevele 'o Vailahi – Sea 'o e Poate
- Mr. Richard Prema – Tokoni Sea 'o e Poate (ngata ki he 5 Siulai 2024)
- Mr. Guilio Masasso T. Paunga – Tokoni Sea 'o e Poate (fili ki he lakanga 'aho 5 Siulai 2024)
- Mrs. Siosi Mafi – (toe fili ki he lakanga 'aho 28 Fepueli 2025)
- Mrs. Kilisitina Tuamei'api – Talekita Fakalakanga
- Mrs. Vika Fusimalohi
- Mr. John Paul Chapman
- Mr. Tatafu Moeaki – Talekita Fakalakanga

'I he lolotonga 'a e ta'u, ko e ni'ihii 'eni kuo fakamafai'i ke nau hoko ko e ngaahi pule 'i he Pangike:

- Mr. Tatafu Moeaki (Kovana)
- Ms. 'Ungatea Latu (Tokoni Kovana)
- Mr. Lata Tangimana (Fale'i ki he Kovana tafa'aki fakalele ngaue – 'o ngata ki he 'aho 28 Fepueli 2025).
- Mrs. Kasaline Lolohea (Fale'i ki he Kovana tafa'aki fakalele ngaue – kamata mei he 'aho 1 Ma'asi 2025).
- Daniel Taumoepeau (Fale'i ki he Kovana – tafa'aki fakalao mo e ngaahi tu'utu'uni ngaue).

Ngaahi felave'i mo e ngaahi Kupu Fekau'aki

'I he ngaue anga maheni 'a e Pangike, 'oku fakahoko 'e he Pangike 'a e ngaahi ngaue 'o felave'i ai pea mo e Ngaahi Kupu fekau'aki kuo fakaha 'i 'olunga.

Ko e ngaahi felave'i mo e Pule'anga 'o Tonga 'oku kau ai e ngaahi ngaue fakapangike, ngaahi ngaue fekau'aki mo e fakafetongi pa'anga muli pea mo e ngaahi ngaue fakalesisita. Ko e totongi tupu kuo totongi ki he 'akauni totongi tipositi vave 'a e Pule'anga ko e \$154,196 (2024: \$231,957).

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****NGAAHI FAKAMATALA FEKAU'AKI MO E FAKAMATALA PA'ANGA – hoko atu****20. KAUTAHA 'OKU FELAVE'I MO E PANGIKE – hoko atu**

'Oku foaki 'e he Pangike 'a 'ene tokoni pa'anga ki he Sino'i pa'anga Vahenga Malolo 'a e kau ngaue 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Sino'i pa'anga Vahenga Malolo. Ko e fakakatoa 'a e tokoni 'a e Pangike ki he ta'u fakapa'anga 'oku fakaha atu 'i lalo:

	2025	2024
	\$	\$
Sino'i Pa'anga Vahenga Malolo na'e totongi 'e he Pangike	657,953	656,530
	\$ 657,953	\$ 656,530

Ko e Sino'i pa'anga Vahenga Malolo 'a e kau ngaue 'a e Pangike 'oku 'inivesi ia 'i he Pangike 'i he 2.85% (2024: 3.03%) 'i he ta'u. Ko e totongi tupu ne totongi 'e he Pangike ko e \$32,098 (2024: \$40,551). Ko e Talasiti 'o e Sino'i Pa'anga ni, kuopau ke 'ikai kenau mo'ua fakafo'ituitui koe'uhi ko ha ngaahi mole, maumau pe ko ha fa'ahinga fakamole 'e fai pe a'usia pe fakahoko ia ki ha memipa 'o e Talasiti makatu'unga 'i ha fa'ahinga ngaue ne fai 'e ha Talasiti pe ko ha kau Talasiti, 'a ia 'oku 'ikai makatu'unga 'i ha maumau 'o e tu'unga falala'anga, 'i he tafa'aki ko ia 'o e Talasiti.

Ko e ngaahi fefakatau'aki mo e ngaahi kautaha fekau'aki mo e talekita 'oku kau ai 'a e fakatau 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue:

	2025	2024
	\$	\$
Fakatau 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngaue	87,707	26,893
	\$ 87,707	\$ 26,893

Ko e kau Talekita, 'oku totongi kiate kinautolu 'a e ngaahi totongi ki he ngaahi ngaue 'oku nau fai. Ko e kau Talekita 'oku 'i ai 'enau monu'ia, ko e vahenga malolo 'a ia 'i he 'osi 'a e ta'u fakapa'anga, na'e \$177,063 (2024: \$195,460). Ko e ngaahi monu'ia koeni 'oku ha 'i he fakamatala 18 'i he ngaahi mo'ua kehe.

'Oku hanga foki 'e he Pangike 'o totongi 'a e ngaahi monu 'oku ta'efakapa'anga⁷, kia kinautolu kuo fakamafai'i ke nau pule 'o tanaki ia ki he'enau vahe pea mo e ngaahi faingamalie ke no⁸ 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ngaue ki he no 'oku 'ata ki he toenga 'o e kau ngaue. 'I he 'aho 30 Sune 2025, ko e palanisi no 'a kinautolu kuo fakamafai'i ke nau pule na'e fe'unga mo e \$721,898 (2024: \$664,109). Ko e ngaahi no ko 'eni 'oku fakakau 'i he palanisi 'oku ha he fakamatala fika 11 – ngaahi koloa kehe.

Vahenga fakakatoa 'a ia 'oku fakakau 'i he "Totongi fakahoko ngaue" 'o anga pehe ni:

	2025	2024
	\$	\$
Kinautolu kuo fakamafai'i ke nau pule	655,205	538,507
Totongi mo e Vahenga 'o e kau Talekita	151,867 ⁹	146,000
	\$ 807,072	\$ 684,507

⁷ Me'alele mo e fehokotaki'anga 'initaneti ki honau ngaahi 'api nofo'anga

⁸ Ko e faingamalie ki he no 'a e kau ngaue 'oku 'ikai ke kau ai 'a e Kovana 'o fakatatau ki he mafai 'a e Poate

⁹ Ko e pa'anga 'e \$151,867 'oku fekau'aki pe ia mo e totongi fakata'u 'a e kau Talekita mo e totongi fakataha. Ko e fakamatala 7 'oku kau kiai mo e ngaahi fakamole kehe na'e fai 'o fekau'aki mo e kau Talekita, hange ko e ngaahi fakamole ki he fefolau'aki, tanaki ki he'enau monu'ia vahenga malolo, pea mo e totongi fakata'u ki he kau Talasiti 'o e pa'anga vahenga malolo 'a e kau ngaue.

PANGIKE PULE FAKAFONUA 'O TONGA**NGAAHI FAKAMATALA PA'ANGA
30 SUNE 2025****21. NGAahi MO'UA FAKAPA'ANGA****Ngaahi mo'ua fakapa'anga kehe**

	<u>2025</u>	<u>2024</u>
	\$	\$
Mo'ua ki he Fakamole kehe pea 'oku 'ikai ha 'i he Fakamatala Pa'anga 'oku anga pehe ni:		
Fefakatau'aki kuo tali mo Fakamo'oni Aleapau ke fai	\$ 1,196,570	\$ 1,253,168

Pa'anga 'oku tanaki mei he Lisi

'Oku lisi atu 'e he Pangike Pule 'a e ngaahi 'ofisi 'oku 'ata 'i he Pangike ke ngaue'aki 'ehe kasitoma. Koe ngaahi palani ki he pa'anga 'e malava ke tanaki mai mei hono lisi e ngaahi 'ofisi koeni 'o fakatatau ki hene fakamatala atu:

	<u>2025</u>	<u>2024</u>
	\$	\$
Pa'anga totongi mai 'i loto 'i he ta'u e taha	1,245,004	1,200,319
Pa'anga totongi mai 'i he 'osi 'ae ta'u e 1 kae 'ikai ke toe loloa he ta'u e 5	4,546,500	4,429,963
	<u>\$ 5,791,504</u>	<u>\$ 5,630,282</u>

22. NGAahi MO'UA TALIFAKI

Ko e ngaahi mo'ua talifaki 'oku 'ikai ha 'i he ngaahi 'akauni, ka kuo hoko ia 'i he 'aho 30 Sune 2025, 'a ia 'oku kau ki ai:

- (i) Aleapau ki he fakatau pa'anga muli – na'e 'ikai ha fakatau ne fakahoko 'i he ta'uni (2023: hala mo ia foki)
- (ii) Fakatatau ki he founa tauhitohi 'oku ha 'i he Fakamatala 2 (i) 'oku 'ikai ke kau 'a e pa'anga maka fakamanatu 'i hono fakafuofua 'i 'o e ngaahi mo'ua, ka 'e malava ke 'i ai ha mo'ua 'o ka fakahoko ha fakatau mai 'a e ngaahi pa'anga maka fakamanatu ko eni 'i hono mahu'inga totonu. 'Oku tui 'a e Pangike 'e 'ikai ha mole 'e malava ke hoko 'o ka ai ha taimi 'e fakangofua fakalao ai e pa'anga maka fakamanatu ke hoko ko e pa'anga fakalao.
- (iii) 'I he 'aho 'oku fai ai 'a e lipooti ni, 'oku hoko 'a e Pangike ko e faka'iloa 'i ha ngaahi hopo fakalao kehekehe 'e tolu.
 - a) Ko e ongo hopo sivile 'e ua 'oku fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni na'e fai 'e he kau pule kimu'a 'o e Pangike Fakalakalaka 'a Tonga. Ko e ngaahi me'a ko 'eni 'oku lolotonga 'i he malumalu 'o e tohi kole ke tamate'i. Fakatatau ki he fale'i fakalao, 'oku si'isi'i 'aupito 'a e faingamalie ke 'i ai ha ola kovi 'e tupu mei heni.
 - e) Ko e hopo hono tolu 'oku kau ki ai 'a e vakai'i fakafakamaau'anga 'a e tukuaki'i na'e fakahoko 'e he Komisoni Fakafepaki'i 'o e Faihala. 'Oku lolotonga 'i he Fakamaau'anga Tangi 'a e hopo ko 'eni. Kuo sivi'ivi'i 'e he kau fale'i fakalao 'a e tu'unga 'oku 'iai pea koe 'amanaki ki ha ola lelei 'oku malava.

'I he tu'unga ko 'eni, 'oku 'ikai lava ke fakafuofua'i falala'anga 'a e uesia fakapa'anga 'e ala hoko, pe 'i he founa 'o e ngaahi maumau pe ngaahi fakamole fakalao. Ka 'oku fakakaukau 'a e kau pule ka ai ha fakamole 'e kaunga kiai 'e 'ikai ke fu'u mahu'inga ia pe lahi ke ne uesia 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e Pangike.

Fakatatau ki he palakalafi 92 'o e founa fakatauhitohi (IAS) fika 37, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala fakaikiiki 'oku 'ikai ke fakahā heni, koe'uhi 'e malava ke ne uesia 'a e tu'unga 'a e Pangike 'i he ngaahi hopo fakalao 'oku lolotonga hoko ko 'eni.

23. MAHU'INGA TOTONU 'O E NGAAHI KOLOA MO E NGAAHI MO'UA FAKAPA'ANGA

Ko e mahu'inga totonu 'o ha koloa 'a e mahu'inga ko ia 'e ma'u 'o ka fakafetongi 'i he Maketi, pe totongi'aki ha mo'ua 'i he vaha'a 'o ha ongo tafa'aki 'oku na fie fefakatau'aki 'a e koloa ko ia.

Ko e ngaahi mahu'inga 'oku tuku mai 'e he Maketi 'oku ne fakaha 'a e mahu'inga totonu 'o ha koloa fakapa'anga 'i ha maketi longomo'ui 'a ia 'e ava ai ha fefakatau'aki pa'anga lahi pea 'i he taimi tatau 'oku 'ikai ke uesia lahi 'a kinautolu 'oku fefakatau'aki.

Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga

Ko hono fakamahu'inga'i 'o e Koloa mo e Mo'ua fakapa'anga 'a e Pangike 'oku fakamatala'i 'i lalo:

Pa'anga Ngaue mo e Fakahu Pa'anga Taimi Nounou

Ko e mahu'inga 'o e ngaahi fakahu pa'anga taimi nounou 'a e ngaahi Pangike pea moe mahu'inga 'a e Pa'anga ngaue, 'oku fakamatala 'i he lipooti koeni 'i he mahu'inga totonu.

Pa'anga Talifaki fiema'u mei he ngaahi Pangike

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga talifaki fiema'u mei he ngaahi Pangike, ko e mahu'inga totonu pe ia 'o ka totongi atu ki he ngaahi Pangike.

Pa'anga Tipositi totongi vave

Ko e mahu'inga 'o e Pa'anga Tipositi totongi vave 'a e Ngaahi Pangike, ko e mahu'inga totonu pe ia 'o ka totongi atu 'i ha taimi pe 'e fiema'u ke totongi fakafoki ai.

Pa'anga kuo tuku atu ke ngaue'aki

Ko e mahu'inga 'o e pa'anga pepa, pa'anga maka kuo tuku atu ke ngaue'aki 'e he fonua, ko e mahu'inga totonu pe ia 'a ia 'oku fakaha 'i he fakamatala pa'anga.

Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga Kehe

Ko e mahu'inga 'o e Ngaahi Koloa mo e Mo'ua Fakapa'anga Kehe, 'oku lipooti ia 'i he mahu'inga totonu.

24. NGAAHI ME'A NE HOKO HILI 'A E 'AHO 'O E LIPOOTI

'I he tui 'a e Poate 'a e kau talekita 'oku te'eki ke 'i ai ha fefakatau'aki fakatauhitohi pe ko ha ngaahi me'a 'oku 'ikai angamaheni 'e ne hoko te ne uesia 'a e lipooti ni mo e ngaahi fatongia mafatukituki 'o e fakahoko fatongia 'a e Pangike mei he vaha'a taimi 'o e hili 'a e fa'ahi ta'u fakapa'anga 'o a'u ki he 'aho 'o e lipooti ko 'eni.